

Oud-Dordrecht, 2001

19^e jaargang, nummer 2

Zomer 2001. Lekker weg in eigen land of daarbuiten. Voor heel veel mensen een tijd om te genieten van de natuur, wellicht af en toe gelardeerd met een toefje cultuur. Zelf was ik weer zoveel mogelijk buiten om te genieten van het fraaie weer, de prachtige Hollandse luchten en schitterende landschappen die we in ons land kunnen aantreffen. Ook dichtbij kan het heel mooi zijn. Als rasechte Dordtenaar is de link naar onze eigen stad natuurlijk snel gelegd. Tijdens deze zomerperiode is de redactie weer enkele malen bij elkaar geweest om te beslissen wat we u ditmaal zouden aanbieden. Het is weer een zeer gevarieerd aanbod geworden.

Evert van Kammen deed nader onderzoek naar een tweetal zilveren penningen die destijds verleend werden aan G. Bonket ter gelegenheid van zijn 50-jarig dienstverband bij het onderwijs te Dordrecht. Johan Stavast reikte ons het verhaal *Herinneringen van een oud M.T.S.-leerling van het eerste uur* aan, waarbij gebruik werd gemaakt van het *Gedenboek vijftig jaren middelbaar technisch onderwijs te Dordrecht 1911 – 1961*.

Een heel belangrijk onderdeel vinden we de interviews met bekende stadgenoten. Ditmaal een gesprek met de heer W. Reus.

Een jaarlijkse happening is onze grote excursie. De reis ging net als twee jaar geleden naar België. Leuven was het doel van onze tocht en Kitty Römer-Hurkmans doet er verslag van. Van ons erelid, de heer ing. W. van den Berg, ontvingen we een verhaal over de restauratie van het huis *De Pauw*.

Jan Koonings, als immer zeer actief, schreef een verhaal over een verrassende vondst bij de opgravingen op het Statenplein. Het verscheen reeds eerder in het blad van de A.W.N.

Cees Esseboom schreef deel 2 over de Swarte Galeye. Van een van onze leden kregen we een briefje dat hij had zitten smullen van het eerste deel. We hopen voor hem, en natuurlijk ook voor u, dat het tweede deel weer net zo smakelijk zal zijn. Van de hand van dezelfde schrijver een bijzonder uitgebreid verhaal over de Dubbeldamse watertoren. Het zal op verzoek van Stichting Watertoren Buitenlust ook verschijnen op hun website.

Overigens kunt u ook ons tegenwoordig vinden op een eigen site en wel via <http://www.oud-dordrecht.dordt.nl/>. U vindt er nieuws over onze vereniging, het bestuur, de agenda, publicaties (dus ook dit blad), werkgroepen en de mogelijkheid om lid te worden. Kijk er eens naar. Alles wordt voor ons buitengewoon goed bijgehouden door Jan Willem Boezeman.

Van Jan Alleblas ontvingen we ter publicatie een serie verhalen over Dordtse uitgevers- en drukkersmerken. Hierbij deel 1.

Op 19 mei hadden we een excursie naar molen *Kijck over den Dijck*. Wegens plaatsgebrek kunnen wij hier helaas geen artikel over plaatsen.

Van mevrouw H.W.G. van Blokland-Visser ontvingen wij een brief waarin ze haar zorg uitspreekt over het verdwijnen van het archief van de HTS (de vroegere MTS) uit Dordrecht. Wij delen haar zorg en publiceren haar brief in ons blad.

We wensen u bij het lezen van dit alles weer veel plezier toe.

Bestuursmededeling

Tijdens de laatste jaarvergadering moest secretaris Jan Verhey om gezondheidsredenen verstek laten gaan. Gelukkig is hij inmiddels weer thuis om verder te herstellen, maar hij heeft te kennen gegeven dat hij het secretariaat wil neerleggen. Het bestuur is de heer Verhey bijzonder erkentelijk voor de gedegen wijze waarop hij gedurende vele jaren achtereenvolgens als secretaris van Oud-Dordrecht is opgetreden en hoopt, dat hij hierop nog lange tijd in goede gezondheid zal mogen terugzien.

Aangezien het secretariaat voor de heer Verhey op het moment dat dit geschreven wordt (juli 2001) nog een te zware belasting vormt, heeft het bestuur gemeend naar een waarnemer te moeten zoeken. Deze is gevonden in de persoon van de heer Henk Oldenziel, die zich bereid verklaard heeft het secretariaat tot de volgende ledenvergadering waar te nemen. De heer Oldenziel is actief als stadsgids en derhalve geen onbekende in de oude binnenstad van Dordrecht.

Vrijwilligers gezocht

Het Dordtse Archeologische Centrum (DAC) aan de Gravenstraat 22 zoekt een

Beheerder / suppoost van de publiekspresentatie

Achtergrondinformatie: Doelstelling: De archeologische belangen binnen de gemeente veiligstellen; wanneer nodig opgravingen doen en resultaten daarvan uitdragen naar een zo groot mogelijk publiek.

Toelichting op de werkzaamheden: U gaat de publiekspresentatie in het DAC beheren. Tevens ontvangt u bezoekers en verstrekt u informatie over de archeologie in Dordrecht. Tot uw taak behoort ook het verkopen van publicaties en replica's van Dordtse vondsten.

Werktijden: Tussen 13.00 en 17.00 uur (Openstelling DAC 13.30 – 16.30). Op woensdag, donderdag vrijdag en zaterdag + 1^e zondag van de maand.

Wij vragen: U vindt archeologie leuk en bent geïnteresseerd in de historie van Dordrecht. U bezit het vermogen op publieksvriendelijke wijze het DAC te bemanen.

Wij bieden: U komt terecht in een prettige werksfeer. U maakt deel uit van een compleet team, dat door de gemeente serieus wordt genomen.

Bijzonderheden: U krijgt een WA- en ongevallenverzekering. Eventuele reiskosten kunnen in overleg worden vergoed. Het team zal bestaan uit meerdere mensen, zodat er ook in de vakantietijd en bij ziekte voldoende vrijwilligers zijn.

Er wordt naar *meerdere* vrijwilligers gevraagd.

Verdere inlichtingen bij mevrouw Mirjam van Oeveren (archeologisch conservator)
Telefoon: 078 – 6.39.02.68.

Oud-Dordrecht op internet

Gerard Gast

Oud en toch heel modern. Dat zijn de woorden waar ik aan denk wanneer ik iets wil zeggen over de internetsite van onze vereniging. Oud, omdat onze vereniging werd opgericht in 1892 en daarmee tot de oudste historische verenigingen van ons land behoort en modern omdat we via onze site bewijzen dat we met onze tijd mee gaan.

Enige maanden geleden bood Jan Willem Boezeman aan een site voor onze vereniging te maken. Wij hebben dankbaar gebruik gemaakt van dat aanbod en sinds 11 mei van dit jaar beschikken wij dan ook over een eigen plaats op het internet. U kunt ons vinden onder <http://www.oud-dordrecht.dordt.nl/>

Hoewel er tot nu toe nog geen ruchtbaarheid gegeven is aan dit historische feit, wisten tot halverwege juli toch reeds 325 mensen onze pagina te vinden. Daarvan kwamen er 303 uit Nederland, 2 uit de Verenigde Staten en verder hadden we bezoek uit Canada, Australië en Spanje.

Hieronder het gedeelte van onze site wanneer u deze opent:

Vereniging Oud-Dordrecht
Postbus 1124
3300 BC Dordrecht

e-mail: oud-dordrecht@dordt.nl

Dordrecht, een historische stad

Dordrecht is overweldigend rijk aan historie. De geschiedenis is bijna tastbaar in de straten. Tal van historische gebeurtenissen zijn van eminent belang geweest voor de ontwikkeling van stad en land. Honderden monumenten getuigen er nu nog van, evenals vele documenten, veilig opgeslagen in het Stadsarchief, en talloze historische voorwerpen in Museum Mr. Simon van Gijn.

Een historische vereniging in een historische stad

Een stad met zo'n historisch karakter verdient een levendige vereniging die zich over het verleden ontfermt. In Hollands oudste stad is één van Nederlands oudste historische verenigingen actief: de Vereniging Oud-Dordrecht. Ze bestaat al sinds 1892 en werd opgericht o.a. door bankier en kunstverzamelaar mr. Simon van Gijn, kunstschilder Bas Veth en mr. J.C. Overvoorde, de eerste stadsarchivaris.

G. Bonket, een lange loopbaan beloond

Evert van Kammen

Bij het verzamelen van penningen en munten die een relatie met Dordrecht hebben, stuitte ik op een tweetal zilveren penningen die destijds verleend werden aan G. Bonket ter gelegenheid van zijn 50-jarig dienstverband bij het onderwijs te Dordrecht. Dit vormde de aanleiding voor een nader onderzoek waarvan het resultaat hierna volgt.

Geboorte

Op 13 november 1805 werd Gerrit Bonket te Dordrecht geboren als zoon van Bartholomeus Bouket, oud 38 jaar, schilder van beroep, en Neeltje Ritmeester, oud 36 jaar, zonder beroep. Zij waren op 1 april 1802 te Dordrecht in ondertrouw gegaan en op 17 april pro deo getrouwd.¹ Uit Bartholomeus' huwelijk werden behalve Gerrit Bonket nog een zoon, Johannes Bouket, op 12 mei 1802 en een dochter, Adriana Geertrude Bonket, op 15 juli 1808 geboren. De vrijwel identieke schrijfwijze van Bonket en Bouket heeft vaak aanleiding gegeven tot verwarring.

Aanstelling bij het onderwijs

Gerrit Bonket was van november 1817 tot zijn overlijden op 21 september 1875 werkzaam bij het onderwijs te Dordrecht, aan dezelfde school waar hij tevoren lager onderwijs had genoten, namelijk de 1^e Armschool van de Hervormde Diaconie aan de Vriesestraat schuin tegenover de Blindeliedengasthuissteeg.

De regenten van deze diaconieschool hielden tweemaal per jaar een examen onder de leerlingen. De beste leerlingen kregen een prijs in de vorm van een boek, voor de kleinsten o.a. gekleurd papier. Er was bovendien een aparte prijs voor de beste schrijvers. Het schrijven stond toen nog in hoog aanzien. Er werden drie schrijfpremies uitgereikt: een eerste prijs van f 1, een tweede van 11 stuivers en een derde prijs van 5½ stuiver (een *zestehalf*). In juli 1817 behaalde Gerrit Bonket de derde prijs. Bij het volgende examen in november 1817 werd Gerrit de tweede prijs toegekend. Nog in diezelfde maand werd hij aangesteld als assistent, tevens schoolmeester in opleiding. Het betrof dus een in-service opleiding, een training on the job.

In november 1818 telde de school vier assistenten, waarvan Gerrit de laagste in rang was. Hij verdiende f 20 per jaar, zijn drie collegae resp. f 40, f 40 en f 30. In de volgende jaren steeg het jaarsalaris van Gerrit geleidelijk.

¹ Bartholomeus werd geboren in Dordrecht en woonde in de Tolbrugstraat aan de Waterzijde. De bruid was in Werkendam geboren en woonde in de Princestraat in Dordrecht. Haar ouders (Gerrit Ritmeester en Margrita Driebergen) waren al in Werkendam overleden. Toen Bartholomeus op 15-12-1838 in Dordrecht overleed, was hij 71 jaar en woonde hij met zijn vrouw in de Augustijnenkamp. Hij was de zoon van Johannes Bonket (overleden in Dordrecht) en Adriana van der Hil (overleden te Middelburg). Neeltje Ritmeester overleed op 3-2-1845 op 75-jarige leeftijd en woonde toen in het Kromhout.

Militaire dienst

Op 7 december 1830 stelden de regenten vast, dat Gerrit Bonket was opgeroepen ‘om ten behoeve van het vaderland met de schutterij dezer stad uit te trekken’. Daarop viel het besluit: ‘zoolang hij verplicht zal zijn als schutter het vaderland te dienen, zijn salaris te laten behouden en hem gedurende al dien tijd als aanwezig te blijven beschouwen’. Hiermee werd de dienstplichtige enige financiële zekerheid geboden.

Bovenmeester A. Knosses zocht en vond inmiddels een vervanger voor Bonket: N. Recourt, die tevoren ondermeester was geweest bij meester Van Borkum. Met Recourt werd overeengekomen, dat hij een vergoeding van f 4 (!) per week voor het waarnemen van dit schoolambt zou krijgen.

De Nationale Militie en de Plaatselijke Schutterij – vergezeld door vrijwilligers – trokken naar België. In de tiendaagse veldtocht van 2-12 augustus 1831 werd het Belgische leger verslagen en werden Hasselt en Leuven bezet. De komst van een Frans leger, de interventie van de Grote Mogendheden en de val van de door de Nederlanders verdedigde citadel van Antwerpen in 1832 leidden tot het terugtrekken van het Nederlandse leger. Na 1833 was er wapenstilstand, maar de vrede werd pas getekend in 1839.

Huisonderwijs en benoeming tot schoolhoofd

Op 9 oktober 1832 hadden de regenten van de diaconieschool en de Plaatselijke Onderwijscommissie meester Bonket toestemming verleend huisonderwijs te geven in het Nederlands, schrijven en rekenen. Dit was een bijverdienste door andere leerlingen bij zich thuis of bij hen thuis te onderwijzen. De groep mocht niet groter zijn dan vijf leerlingen, want anders was het geen huisonderwijs meer, maar een particuliere school. Het werk aan de diaconieschool mocht er (uiteraard) niet onder lijden.

In de regentenvergadering van 4 december 1832 werd assistent Gerrit Bonket, hoewel hij nog in militaire dienst was, benoemd tot tweede ondermeester op een jaarwedde van f 200.

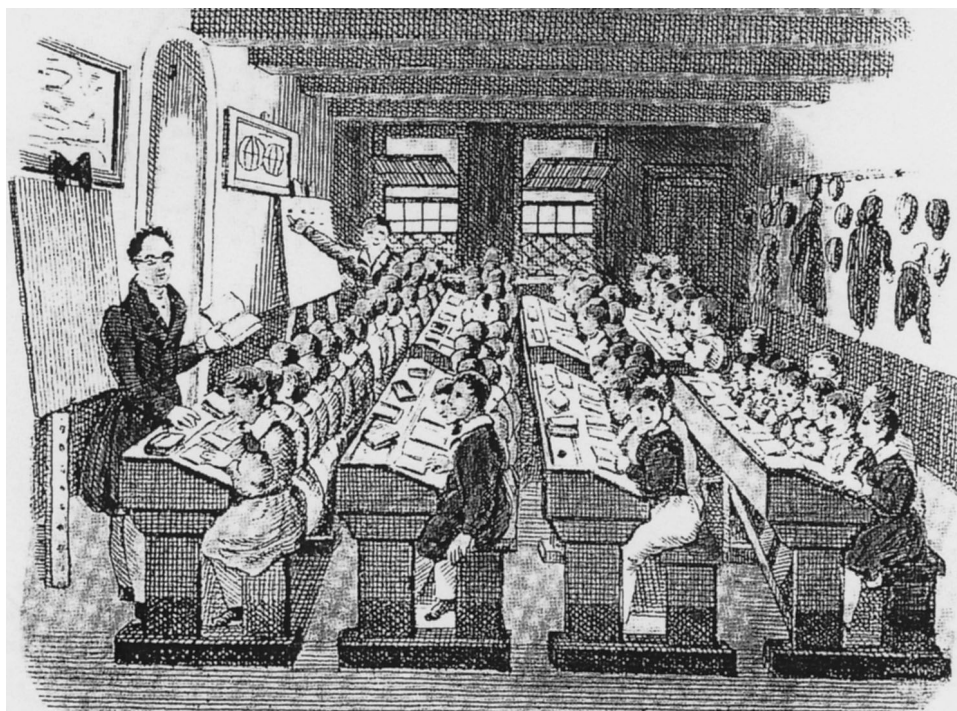
Het tijdelijke dienstverband van Recourt werd in september 1834 beëindigd. Met ingang van die datum kreeg Gerrit Bonket een aanstelling als eerste ondermeester tegen een jaarsalaris van f 400.

Op 30 januari 1838 overleed bovenmeester Knosses plotseling. Ter vervulling van de ontstane vacature meldden zich 25 kandidaten, onder wie Gerrit Bonket. De kandidaten moesten deelnemen aan een vergelijkend examen dat op 24 april 1838 van 9.15 tot 15.00 uur en van 16.30 uur tot laat in de avond werd gehouden. Het examen bestond uit de volgende onderdelen:

1. Schoonschrijven.
2. Het maken van een opstel waarin twee vragen dienden te worden beantwoord:
 - a. Welke bedoelingen moet een onderwijzer zich voorstellen ten aanzien van de kinderen op eene diaconieschool?
 - b. Wat maakt den onderwijzer op zulk een school meer tot opvoeder, de meedeeling zelve van kundigheden of de wijze waarop hij ze meedeelt?

3. Enige vragen ter beantwoording over de Hollandse taal.
4. Het uitwerken van rekenkundige vraagstukken.
5. Het schriftelijk beantwoorden van vragen over Bijbelse geschiedenis.
6. Idem over vaderlandse geschiedenis.
7. Het hardop lezen van proza en poëzie.

De volgende twee dagen werden de werkstukken beoordeeld. Voor elk onderdeel van het examen werd een rangorde vastgesteld onder de kandidaten. De beste kreeg het cijfer 1, de daarop volgende het cijfer 2, enz.. Na een aantal onderdelen bleek wie het kleinste aantal punten had en dus de beste prestatie had geleverd. Dit bleek Gerrit Bonket te zijn, nummer 2 was M. Reus, eveneens als ondermeester werkzaam aan de diaconieschool. Eind april 1838 volgde Bonkets aanstelling als bovenmeester aan de 1^e Armenschool van de Hervormde Diaconie.

Het onderwijs werd in het midden van de 19^e eeuw doorgaans gegeven in een schoolzaal. Aparte klaslokalen lieten nog lang op zich wachten. Vanzelfsprekend hadden de leerlingen en de onderwijzers last van elkaar, maar door een strenge tucht trachtten de onderwijsgevers de orde te handhaven. Assistenten en gevorderde leerlingen stonden de meesters ter zijde. Op de afbeelding is een relatief kleine school zichtbaar waar twee schoolmeesters een eigen groep hebben. Volgens de onderwijswet diende de school verdeeld te zijn in drie klassen, maar binnen de klassen varieerde het vorderingsniveau sterk. Daarom werden er prestatiegroepen – *afdelingen* – gevormd binnen een klas. De Dordtse armenschool kende die differentiatie ook en de eerste en tweede klas hadden beide twee afdelingen, de derde klas telde wel tien afdelingen. De eerste Dordtse armenschool was daardoor feitelijk een 14-klassige school. Voor dit omvangrijke instituut moesten alle hoeken en gaten worden benut en er zal weinig om getreurd zijn wanneer leerlingen wegens ziekte, spijbelen of anderszins afwezig waren.

Openbare Armenschool

De gemeente Dordrecht nam op 11 januari 1859 de school over van de Hervormde Diaconie. Gerard Bonket werd meteen benoemd tot hoofdonderwijzer aan de (nieuwe) 1^e Openbare Armenschool. Tevoren had hij als hoofdonderwijzer van de 2^e rang aan de Armenschool een jaarsalaris van f 800 ontvangen, dit werd nu verhoogd tot f 1.000 per jaar.

Het aantal leerlingen van deze gemeentelijke armenschool was eigenlijk veel te groot voor het aantal bevoegde onderwijzers. Daarom telde de school ook assistenten (kwekelingen) als leerkrachten. In 1817 telde de school 500 leerlingen en in 1832 888, waarbij iedere onderwijzer ongeveer 90 kinderen onder zijn hoede had. Zij hadden daarbij hulp van één van de assistenten en van oudere leerlingen. De plaatselijke Commissie voor Toezicht op het (Lager) Onderwijs was over het algemeen zeer tevreden over de inzet van Bonket als leerkracht, die ondanks de beperkte middelen van de school er toch iets van probeerde te maken. Dit werd in de loop der jaren regelmatig met nadruk vermeld in de gemeentelijke jaarverslagen betreffende het onderwijs.

50-Jarig jubileum

Op 17 november 1867 vierde Gerrit Bonket zijn 50-jarig jubileum bij het onderwijs. Hij kreeg talloze eerbewijzen. De Maatschappij tot Nut van het Algemeen verleende hem de zilveren ere-penning 'wegens 50-jarige dienst', aldus de vermelding op de voorzijde van de penning, waar tevens de ontwerper van de penning staat vermeld: V.D.KELLEN F(ECIT)².

De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen streefde naar Volksopvoeding en droeg onder meer het onderwijs, het bibliotheekwezen, de instelling van badhuizen en spaarbanken een warm hart toe. Bij buitengewone prestaties werden penningen en oorkonden uitgereikt.

² De penning heeft een doorsnede van 45 mm en een dikte van 3 mm.

Het Dordtse departement van 't Nut was van mening dat de verdiensten van Bonket voor het onderwijs groot waren en beloond dienden te worden met een medaille. In de notulen van de vergadering van 18 juli 1867 is te lezen dat *'met algemeene stemmen wordt besloten den Heer G. Bonket voor een gouden medaille aan het Hoofdbestuur voor te dragen'*. Goud werd het dus niet, maar de waardering was er niet minder om³.

In een schrijven van 26 oktober 1867 deelden B&W de Plaatselijke schoolcommissie mee dat bij besluit van Gedeputeerde Staten aan G. Bonket, hoofdonderwijzer der eerste openbare armenschool te Dordrecht, een zilveren medaille werd toegekend *'ter zake van vijftig jarige trouwe en ijverige dienst'*.⁴ Koning Willem III, zoals destijds gebruikelijk was, vereerde daarbij de jubilaris met een zware zilveren penning die aan de voorzijde de vorst en relief en in profiel toont.

De diameter van deze zware zilveren penning bedraagt 50 mm met een dikte van 4 mm.

Op de keerzijde staat de volgende tekst:

AAN / G. BONKET / TE DORDRECHT / VOOR GETROUWE EN IJVERIGE / VERVULLING DER
BETREKKING / VAN ONDERWIJZER / GEDURENDE EENE HALVE EEUW / VAN WEGE / DEN
KONING / 17 NOVEMBER / 1867.

Het vijftigjarig jubileum ging niet onopgemerkt aan de Dordtenaren voorbij. De Dordrechtsche Courant wijdde een korte voorbeschouwing aan de plechtigheden rondom meester Bonket en bracht een uitgebreid verslag van het verloop van de viering⁵. De viering van het jubileum vond plaats in de school aan de Vriesestraat.

³ De kosten van het laten slaan en graveren van een dergelijke zilveren penning bedroegen ongeveer twaalf gulden.

⁴ Besluit nr. 5805 (1^e afd.) G.S. nr. 6. De basis voor dit besluit was het KB van 12 oktober 1867, nr. 50.

⁵ De krant van 21 november deed verslag van de plechtigheid op 17 november 1867.

‘Bonket – algemeen geacht en geëerd om zijne onvermoeide vlijt en nederigen levenswandel – mogt op dezen dag de schitterendste blijken van die achtung en vereering ondervinden’ zo weet de verslaggever te melden. Gerrit Bonket zag een grote stoet belangstellenden langstrekken waaruit tevens zijn sociale bezigheden bleken. Allereerst waren daar de Dordtse *‘ambtsbroeders’* die hem uit aller naam *‘een keurig bewerkten boekenhanger (= een hangend boekenrek) en fraai album’* overhandigden met daarin alle handtekeningen van de hoofd- en hulponderwijzers. Hierna werd hem door de voorzitter van de afdeling Dordrecht van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen de eerder genoemde zilveren medaille met getuigenschrift uitgereikt. Het hoofdbestuur van de Zondagsschool bedacht meester Bonket met een fraai bewerkt exemplaar van Ten Kate’s *Schepping*, voorzien van *‘een prachtig titelblad, geplaatst op een evenredig bewerkten lezenaar’*. Van de Lutherse gemeente ontving hij een geschenk onder couvert. Vervolgens traden de diakenen en oud-diakenen van de Nederlandsch Hervormde gemeente naar voren en boden hem een prachtige fauteuil aan. Daarna was het de beurt van de districtsschoolopziener die – vergezeld door de Plaatselijke schoolcommissie – hem de door de koning geschenken zilveren penning *‘met een vereerend schrijven van den Hoog-Edelgestrengen heer inspecteur van het lager onderwijs in deze provincie’* (die tot zijn leedwezen door omstandigheden verhinderd was) aanbood.

Het dagelijkse Bestuur van de gemeente bood hem vervolgens *‘een magnifique pendule’* aan. *‘Behalve dat de damesbestuurderessen van de brei- en naaischool (verbonden aan de armenschool) het hare bijbragten tot verhooging van het feest, bedachten hem nog verschillende vrienden met een bewijs hunner vriendschap’*, zo besloot de verslaggever dit verslag van het eerste gedeelte van het tweedaagse feest.

De volgende dag werd er feest gevierd in de school waar de districtsschoolopziener, de leden van de Plaatselijke schoolcommissie en vele anderen aanwezig waren. Er waren toespraken van de 1^e hulponderwijzer en van de jubilaris die daarbij de plaats aanwees waar hij als leerling van de armenschool onderwijs ontving. Bovendien ontving Bonket van het schoolpersoneel een geschenk en ook de leerlingen *‘door wien hij zoo geliefd is’* boden hem een herinnering aan. Daarna werd *‘het jeugdige volkje’* door de jubilaris onthaald op broodjes en melk en de jeugd *‘mocht aan zijne blijde stemming in luide hoezee’s en het zingen van gelegenheidsversjes lucht geven’*. ’s Avonds was er een *‘genoeglijke maaltijd’* voor Bonket, zijn familie en vrienden waarmee *‘de hoog geëerde jubilaris de twee schoonste dagen zijns levens besloot’*.

Huwelijk en gezin

Gerrit Bonket trouwde op 28 oktober 1835 in Dordrecht met Dina Johanna van Nieuwkasteel Thomasdr. (25 jaar oud, zonder beroep, geboren te Dordrecht), dochter van Thomas van Nieuwkasteel, 47 jaar en pakhuisknecht, en Johanna Evers, 48 jaar, zonder beroep, beiden wonende in Dordrecht. Gerrit was intussen eerste ondermeester in de diaconiearmenschool en zijn wedde was toen toereikend om een huwelijk aan te gaan. Bij de ambtenaar van de burgerlijke stand overlegde Gerrit o.a. een bewijs voldaan te hebben aan de Wet op de Nationale Militie *‘alsmede*

permissie van den Kapitein Kommandant van het eerste Batallion der vierde afdeling Zuid Hollandsche Schutterij tot het aangaan van dit huwelijk'.⁶

Uit dit huwelijk werden acht kinderen geboren, van wie enkele op jeugdige leeftijd zijn gestorven. Tenminste twee van zijn kinderen kozen voor een baan bij het onderwijs, met name Dina Johanna (geb. 14 mei 1845) en Adriana Elisabeth (geb. 5 maart 1847). Zij waren beiden eveneens jarenlang verbonden aan de 1^e Openbare Armenschool van de Gemeente Dordrecht. Hier gaven zij, onder toezicht van vader Gerrit Bonket, aan de meisjes les in '*nuttige handwerken*' (ook wel *handwerken van nut en smaak* genoemd): onder andere haken en breien. Ze kregen hiervoor beiden een jaarsalaris van f 30 (dat tenslotte steeg tot f 65) omdat ze geen volledig werkrooster noch een volledige bevoegdheid tot het geven van onderwijs aan een lagere school hadden. Aangezien het niet mogelijk was van dit kleine jaarsalaris rond te komen, moeten deze beide dames nog andere inkomstenbronnen gehad hebben, wellicht het geven van privéles in nuttige handwerken.

Overlijden

Op 21 september 1875 overleed Gerrit Bonket in zijn dienstwoning bij de school aan de Vriesestraat. Uit het jaarverslag van de gemeente Dordrecht uit die tijd weten we, dat de jaarwedde van deze hoofdonderwijzer welke jarenlang f 1.000 had bedragen, vanaf 31 december 1874 verhoogd was tot f 1.200. Met ingang van die datum werd namelijk het salaris van de hoofdonderwijzers van de armenscholen gelijkgetrokken met dat van de hoofdonderwijzers op de tussenscholen dat wil zeggen de lagere scholen, waarvoor de ouders weinig schoolgeld betaalden, terwijl op de 'gewone' openbare scholen de ouders het volledige lesgeld betaalden. Daarnaast behield Bonket, als schoolhoofd het recht op vrije woning, vuur en licht, benevens een schade-loosstelling voor het schoonhouden der school. Een onderwijzer aan dezelfde school ontving slechts f 500 per jaar.

Weduwenpensioen

In december 1875 verzocht de 65-jarige weduwe Bonket-van Nieuwkasteel aan het College van Burgemeester en Wethouders om een jaarlijkse toelage, aangezien het Weduwenfonds voor Zuid-Hollandsche Onderwijzers slechts f 200 per jaar uit-

⁶ De vrede met België kwam pas in 1839. Gerrit Bonket was in 1835 dus met verlof; hij kon echter elk moment weer worden opgeroepen in actieve dienst. Het verklaart de benodigde toestemming van zijn militaire commandant die op de hoogte diende te zijn van de verblijfplaats van zijn manschappen. In een besluit van 12 september 1831 verleende koning Willem I '*aan allen zonder onderscheid van rang die sedert de haghelijke omstandigheden waarin het vaderland zich heeft bevonden onder de wapenen zijn geweest*' een herinneringsmedaille. De medaille bestond uit een kruis -*vervaardigd uit het in het gevecht bij Hasselt op den 8 Augustus laatstleden veroverde geschut*- met op de voorkant een gekroonde W in een krans van lauwerbladen en eikenloof en op de keerzijde voorzien van de woorden '*Trouw aan den Koning en vaderland*', terwijl in het midden tussen een krans van lauwerbladen en eikenloof de jaartallen 1830 en 1831 geplaatst waren. Het kruis diende te worden gedragen aan een lint ter breedte van 2¼ Nederlandse duim dat bestond uit zes gelijke verticale strepen en samengesteld uit blauw en oranje (SAD 25-296).

keerde en zij ‘*onmogelijk van dit bedrag kon leven*’ zoals zij in haar brief aan B & W liet weten. Deze besloten haar een eenmalige uitkering te geven van twee maanden tractement (van 21 september tot 21 november) conform het raadsbesluit van 5 juli 1864, dat nabestaanden van een Dordtse ambtenaar een gratificatie van twee maanden wedde krijgen, maar géén aanvullend pensioen.

Opvolging

Ter voorziening van de vacature die ontstond door het overlijden van Bonket werd in november 1875 een vergelijkend examen gehouden onder 94 (!) sollicitanten. Hiervan bleven voor een tweede ronde tien kandidaten over. Uit hun midden kwam tenslotte G. Dekker, onderwijzer te Wormer, als de beste kandidaat naar voren en hij werd door de Gemeenteraad tot opvolger van Gerrit Bonket benoemd.⁷

Literatuur

Jaarverslag Gemeente Dordrecht over 1867, p. 41.

Idem 1871, bijlage F, p. 5-6

Idem 1875, bijlage F, p. 5

DTB 093.

SAD, archief 25, 27, 121 en 122.

Geschiedenis van Dordrecht III, p. 260-261.

Dordrechtsche Courant van 1867

Agenda 2001

18 september	20.00 uur Het Hof
Lezing door mevr. dr. Arianne Baggerman:
“Rijke uitgevers en arme schrijvers, de uitgeverij Blussé”.
6 november	20.00 uur Het Hof
Lezing door W. van den Berg, ing.:
“Bouwhistorisch restaureren”.

⁷ Mijn bijzondere dank gaat uit naar dr. C. Esseboom voor zijn adviezen en aanvullingen bij de voltooiing van dit artikel.

Uit ‘Gedenkboek vijftig jaren middelbaar technisch onderwijs te Dordrecht 1911 – 1961’

Een van onze leden reikte de bijdrage van P.J. Kistemaker aan die deze in 1961 schreef voor het gedenkboek bij het vijftig jaar bestaan van de M.T.S., de latere H.T.S.

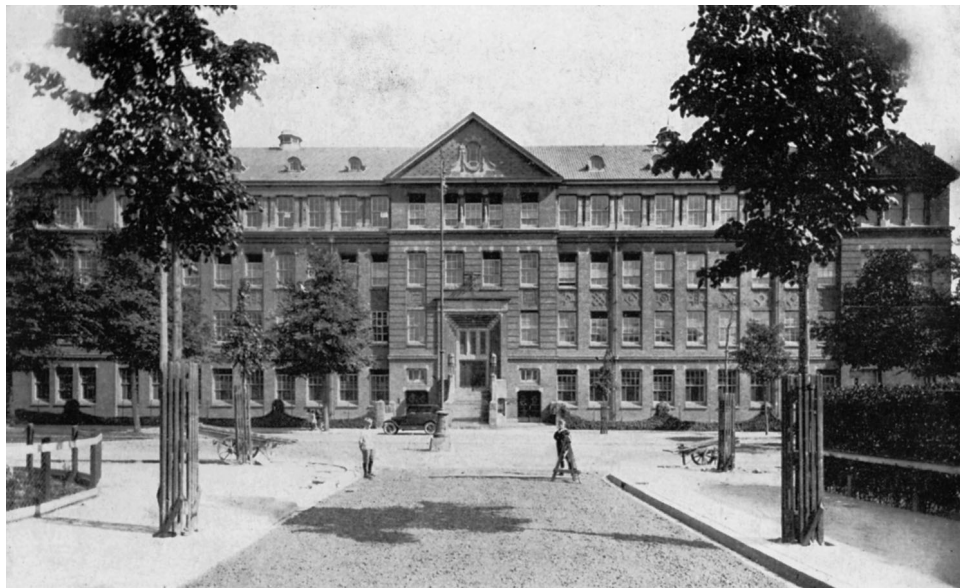
Ik herinner mij, dat mijn vader het goed vond, dat ik na mijn eindexamen 3j.-H.B.S. te Enkhuizen in juli 1911 toelatingsexamen deed voor de M.T.S. te Amsterdam. Toen ik hiervoor slaagde, ‘leek’ het dat ik in september dáár mijn studie zou gaan voortzetten. Ik zeg leek het, want was het een intuïtieve ingeving van mijn moeder, die haar aan vader de vraag deed stellen: ‘zou die nieuwe M.T.S., die men in Dordrecht zal gaan bouwen, niet beter voor Piet zijn ? Zo’n nieuwe school kan waarschijnlijk meer zorg aan de leerlingen besteden, dan die overvolle te Amsterdam.’ Alzo werd besloten. Vader, moeder en ik, gedrieën naar Dordt. Vader deed bij de directeur ir. H. de Groot het woord. Ik kreeg direct van deze forse man, die mij af en toe observeerde, terwijl vader sprak, een machtige indruk. Ik werd beducht, maar toch ook niet bevreesd voor hem. Hij was vol vuur voor zijn nieuwe school. Zijn gulle lach en zijn bemoedigende slag op de schouder bij het afscheid, deed in mij ‘iets’ – stimuleren! Ik ‘mocht’ hem dadelijk. Ik kon 5 september zonder examen beginnen, in het tijdelijk tot school ingerichte pand op het Vlak, hoek Binnen Walevest. Het begin zag er daar maar matig aantrekkelijk uit, echt een opgelapt oud boeltje en vrij somber. De nieuwe school was er nog niet... alleen een grote bouwput waarin druk geheid werd. De meeste lessen konden in het Vlakgebouw gegeven worden, met uitzondering van de lessen in schei- en natuurkunde, die in de laboratoria voor die vakken in de toenmalige H.B.S. in het Oranjepark werden gegeven.

Ik herinner mij nog goed, dat ik in de winter 1911-1912 op een avond, samen studerende met mijn vriend W.K., bij het weggaan iets voor mij zéér ongewoons meemaakte! Hij bewoonde een bovenkamer op de Aardappelmarkt, dicht bij het Vlak. Bij het afdalen bleek mij, dat onder aan de trap en in de gang minstens 30 cm water stond. Dit kwam doordat de rivier zo hoog stond door de storm bij springtij. Ik moest op de rug van een gelaarsde ‘kostbaas’ naar hogerop in de Gravenstraat gedragen worden. Ook de M.T.S. op het Vlak had het water in huis gekregen, hetgeen de volgende dag veel stagnatie gaf.

Daar er tijdens het eerste schooljaar (1911-1912) maar betrekkelijk weinig leerlingen waren, hadden de leraren uiteraard meer gelegenheid en tijd aandacht te geven aan hun leerlingen, ook ná de schooluren. In dit merkwaardige jaar maakte ik kennis met een Dordts meisje, dat later mijn vrouw zou worden. Het bleef voor mijn ouders natuurlijk nog diep geheim! Onze leraar in wiskunde ir. Kloos, een door ons allen zeer gewaardeerd docent, die steeds klaar stond om raad en hulp bij de studie te geven (ook soms ná schooltijd) was tevens een groot plantkunde-hobbyist. Nu geschiedde het eens op een zaterdagmiddag in de mooie meimaand, dat mijn meisje en ik een wandeling maakten naar de toen zeer rustige ruïne van het Huis de

Merwede. Wij zetten ons neer in het gras van een dijkje met een rustig en vredig uitzicht. Doch niet lang... Wij schrokken geweldig! Er kwam onverwachts beweging in het riet van de sloot onder aan de dijk. Een zwart gebaard hoofd, onmiskenbaar toebehorende aan ir. Kloos, dook op en keek naar ons, doch even later keek hij, begrijpend, een andere kant op. Wij besloten tot een eervolle tactische terugtocht... Verdacht kort daarop kwam ik 'de baas' op school in de gang tegen. Hij wenkte mij onopvallend voor de anderen, hem te volgen naar de directeurskamer. Aldaar zei hij mij heel vaderlijk bezorgd: 'Mannetje, denk er aan dat je studie vóór het meisje moet gaan!' Ik zei: 'Mijnheer De Groot, heb geen zorg, 't zal eerder een aansporing zijn, zo snel mogelijk mijn eindexamen te halen!' Met een ontwapenende lach en 'de klop' op de schouder, stond ik weer op de gang met een 'rooi kop'!

Het is ondoenlijk alle oude persoonlijke herinneringen op te halen uit deze lang vervlogen studietijd. Enkele echter zal ik hier nog in het kort vermelden. Wij hadden voor het minst interessante leervak – Nederlands – een hulpleraar, de heer J. van Dalen, tevens stadsarchivaris van Dordrecht, die onder ons de onbarmhartige bijnaam had gekregen van 'Kromme Jan' in verband met zijn kromme benen. Hij was een vermaard historicus, vooral wat de geschiedenis van de stad Dordrecht betreft. Dit nu wisten wij listiglijk uit te buiten. Wij spraken af, dat enkelen onzer naar oude geveltjes of dito straatjes, zeer belangstellend zouden informeren. Hij kon af en toe geen weerstand bieden aan de verleiding om hierover, soms vrij uitvoerig, uit te weiden, terwijl dan anderen zich in werk voor hun hoofdvak konden verdiepen.

De Amsterdamse architect E. Cuypers aanvaardde in 1911 de opdracht '*een aesthetisch schoon gebouw*' te ontwerpen voor de MTS, later de HTS aan de Oranjelaan (foto collectie Johan Stavast).

Eindelijk kwam de grote dag! Op 31 maart 1913 verrichtte mr. Th. Heemskerk, toen minister van Binnenlandse Zaken, de officiële opening. Na de vele toespraken volgde de bezichtiging van de school. Alle machines in werking, laboratoriumapparatuur en leermiddelen werden aan de vele officials en genodigden getoond.

In het natuurkundig laboratorium van dr. Grondijs werden door middel van Röntgenstralen diverse voorwerpen doorgelicht. Toen onze geleerde argeloos zijn portemonnaie doorlichtte, onthulde het projectiescherm tot zijn schrik, dat er praktisch niets in zat! Het snel verdwijnende beeld kon het algemeen gelach als gevolg hiervan niet voorkomen, zodat hij wijselijk zelf hiermede instemde.

In augustus 1914 brak de Ie wereldoorlog uit! Begin september kon ik mijn laatste studiejaar aanvangen. Ik herinner mij de deernis, die wij voelden toen wij kort daarna, vanuit de ramen der school de Belgische vluchtelingen zagen onder dak brengen, o.a. in de oude villa *Noordhoven* die toen nog tegenover de school stond. Na veel geblok eindelijk.., de bekroning! Op 17 juli 1915 werd mij het diploma Werktuigbouwkunde, na officiële toespraken uitgereikt. Direct werden mij en de overige ‘eerste producten’ van de M.T.S. aantrekkelijke functies in de industrie aangeboden! Wij bemerkten later, dat directeur De Groot ons in de eerste jaren belangstellend volgde en goed van onze carrière op de hoogte bleef. Verscheidene jaren later nam ik deel aan een binnenscheepvaartcongres in Kunstmin te Dordrecht, daar het bedrijf waar ik toen bedrijfschef was, over een flinke tankvloot beschikte. Ik ontmoette daar weer directeur De Groot. Hij had mij eerder in de gaten dan ik hem. ‘De’ schouderklop deed mij omzien en de ontmoeting was allerhartelijkst. Als congresattractie was voor de vele deelnemers een rondvaart georganiseerd. Een extra treintje zou de congressisten van het station naar de boot brengen, die van de ‘Staat’ zou afvaren. Toen ir. De Groot en ik samen in dezelfde coupé zaten, bleek mij onder het gesprek, dat hij in een opgewekte, enigszins jolige stemming was. ‘Piet, jongen’, zei hij, ‘als wij straks langs de school rijden, zullen de jongens wel voor de ramen staan te zwaaien, zwaai jij dan terug. Wat zullen zij schrikken als ze mij, plotseling na jou, zien!’ Zo gezegd, zo gedaan. Met zijn hele bovenlijf uit het coupé raam hangend en met gestrengte opgeheven hand en boos gezicht, had dit op de jongens een verrassend snelle uitwerking. Plotseling doken alle M.T.S.-ers weg, toen ze zagen dat ook ‘de baas’ in dat ongewone treintje zat. Daarna viel hij zelf, onbedaarlijk lachend, op zijn bank terug! Hij kende zijn pappenheimers! Bij deze laatste anecdotische herinnering zal ik het laten. Ik denk thans, als gepensioneerd stillevend burger, na 44 jaar in de industrie werkzaam te zijn geweest, dikwijls in dankbare herinnering terug, aan die studietijd, zo lang geleden. Sindsdien groeide een volgende generatie op die heeft bijgedragen tot de bloei en voorspoed van ons land.

KOPIJ INLEVEREN

VÓÓR 1 NOVEMBER 2001

Een echte Dordtenaar in Sliedrecht

Herinneringen aan Dordrecht van Wim Reus

Dirk Beels en Quirine Verwaal

Alles in de kamer ademt de sfeer van Dordrecht: over een stoel hangt een handdoek met een afbeelding van de Grotekerkstoren, aan de wanden schilderijen met Dordtse tafereelen van Dordtse meesters en een Dordtse kunstkalender op de kast. De bewoner laat ons trots van het uitzicht genieten. Links zien we de Beneden Merwede en Dordrecht, rechts de A15 en voor ons een stukje Sliedrecht.

We zijn te gast bij de heer Wim Reus, vroeger mede-eigenaar van een sponzen- en zeemlederfabriek aan de Groenmarkt 25, en, hoewel hij in Sliedrecht woont, nog steeds Dordtenaar in hart en nieren.

Van de Van Bleijenburgstraat naar de Spuiweg

Wim Reus werd in 1917 geboren in de Adriaan van Bleijenburgstraat. Hij weet zich nog goed te herinneren wie er in die straat woonden. ‘Naast ons woonde mevrouw Van de Werk, zij was violiste en gaf les aan huis, en onze overbuurvrouw was mejuffrouw Vriesendorp. Verder woonden daar De Ruiter, Erdelman, de musicus, en jonkheer De Brauw die bij Van den Berg en Jurgens werkte en later bij de Glasfabriek in Leerdam.’ Elke naam roept herinneringen op.

De ouders van Reus huurden vervolgens een huis aan de Van Strijpsingel 318, in de buurt van de Hoogt. Deze huizen waren eigendom van de verzekeringsmaatschappij ‘Eerste Nederlandsche’. De buurtgenoten uit die tijd passeren één voor één de revue. ‘Daar woonden dominee Verdoes Klein, van Duyvendijk van de scheepswerf in Papendrecht, Van Hattem van de Hollandsche Aannemers Maatschappij, ingenieur Versteeg, de directeur van Gemeente Werken, Kronenberg en Dr. Van Oven. Later kwam daar ook Sommer wonen; hij was gymnastiekleraar aan het gymnasium. Tegenover Sommer stond een bejaardentehuis.’

Al vertellend komen er allerlei herinneringen bij Reus boven borrelen. ‘Het waren grote, koude huizen. Achter de huizen was een poort, daar speelden wij veel. Wij voetbalden in de Rozenhof of op een veld bij het spoor. Met Koninginnedag was de poort versierd met vlaggetjes en lampions en in de Rozenhof werd bij de familie Koch vuurwerk afgestoken. Dan was er ook groot feest op het veldje van de familie Brugman - mijnheer Brugman was masseur bij DFC - op de Hoogt. Aan de overkant van de Singel woonde mijnheer Krafft. Hij was bang voor bacillen en hij sliep onder een klamboe. Hij maakte autotochtjes met majoor Reimers uit de Rozenhof. Van Reimers werd verteld dat hij ooit gevochten had in Albanië.’

De hele Van Strijpsingel uit die tijd wordt zo weer tot leven gewekt. Naast Krafft waren er kleine winkeltjes, een snoepwinkeltje, een kruidenier en daarboven woonde kleermaker Van der Put. De familie Lotsy van de ‘Holland’ woonde er en verder dokter Delhez en je vond er de Fordgarage van ‘Kern en de Jong’. Daar

tegenover woonde Jas, de directeur van de Meterfabriek. ‘Jas woonde in dat grote huis aan de Singel, schuin tegenover het Papeterspad’, verduidelijkt Reus, ‘en op de plaats van de Fordgarage is later drukkerij Reidel gekomen.’

Tegenwoordig realiseer je je dat niet meer, maar vroeger maakte de Van Strijpsingel (met de Mijlweg en de oude Rijksstraatweg) deel uit van de verkeersweg naar het zuiden. Over die verkeersweg reed ‘bijzonder’ vervoer. ‘Op mijn kamertje boven zag ik soms circus ‘Sarazani’ voorbijkomen, of de motorspuit Lafley van de brandweer of de stoomspuit met paarden.’ De ene herinnering gaat in de andere over. Via de spuiten van de brandweer is het een kleine stap naar de grote brand ‘met veel knallen’ bij de asfaltfabriek, die aan de Dordtse kant langs de Oude Maas stond, tegenover Jurgens. Via de brand komen we weer bij water terecht. ‘In die periode hadden we veel wateroverlast, het water stond tot aan de Hoogt.’ En passant vermeldt Reus de aanwezigheid van het DMI-winkeltje aldaar. Via de melk naar groenten is een kleine stap. De groenteboer kwam nog langs met paard en wagen. ‘Geerzinga’ van de Singel was de eerste die een stalen ros met motor had’, vertelt Reus ons. En tenslotte komen de lekkernijen van de bakker aan de beurt: ‘Op zaterdagavond haalden we appelbollen bij banketbakkerij Schepers op de hoek Singel-Spuiweg en met Sinterklaas kochten we scharmoes (speculaas) bij Van Waardhuizen op het Spuiplein, dat is waar nu de wasserette is.’

Van 1940 tot 1945

Wim Reus had in 1939 werk gevonden als volontair bij een borstelfabriek in Zuilen en zat in Utrecht bij twee dames in pension. In 1940 kreeg hij een oproep om naar Duitsland te gaan. Hij nam echter een andere richting. Via Utrecht reed hij naar Rotterdam. Tijdens een bomalarm schuilde hij in de kelder van het stadhuis. Mensen waren erg behulpzaam. Hij kon ergens in Kralingen slapen. Daarna liep hij naar Ridderkerk, waar hij drie dagen bleef. Vervolgens ging hij te voet via IJsselmonde naar Dordrecht. Er reden geen treinen meer, de spoorbrug was geraakt. ‘Ik heb de bommen op Alblasserdam zien vallen’, herinnert Reus zich.

In 1937 was de familie Reus verhuisd naar de Vrieseweg 98, aan de kant van het Merwesteijnpark. Tijdens de oorlog kreeg de familie inkwartiering van Duitse soldaten. ‘Op een gegeven moment vorderden de Duitsers de huizen. Alle bewoners van ons deel van de Vrieseweg moesten weg. Er stonden wel tien verhuishagens van Van Twist.’ De familie Reus trok in bij een tante aan de Krispijnseweg en verhuisde later naar de Spuiweg. Het huis aan de Vrieseweg werd in september 1944 gebombardeerd.

Tijdens de oorlog woonde Reus met zijn ouders aan de Spuiweg, tegenover Reidel, bij een oude dame in huis. ‘Een gezellige buurt, de familie Gastkemper woonde daar ook, met zoon Frits was ik bevriend. Toen de Duitsers razzia’s gingen houden, heb ik wel een half jaar binnen gezeten. Als de Duitsers met hun honden de straat inkwamen, ging ik met Frits Gastkemper onder de trap zitten. Bij Reidel ging Anton onder één van de machines van de drukkerij zitten en zijn zusje ging piano spelen. De vader en het broertje van Anton waren in de begintagen van de oorlog doodgeschoten’.

Wim Reus werd niet opgepakt. Hij ging bij zijn oom Trotsenburg, een broer van zijn moeder, werken op het kantoor van de stikstoffabriek aan de Zeehaven. ‘Er werd

daar alcohol van 90% aangevoerd. Die moest gedenatureerd worden, onbruikbaar gemaakt. Ik bewaarde daar altijd wat van voor feesten. Dan mengde ik het met water en suiker en je had een fantastische drank, zo maakte ik onder andere mijn eigen oranjebitter.'

'De oorlog maakte de wereld anders', mijmert Wim Reus. 'In het begin van de oorlog gingen wij vaak naar de Biesbosch om eten te halen bij boer Vermeulen op het Zalmpje, of we voeren naar polder De Dood. Woutje Kalis had daar land waar je eenden kon schieten. We hebben er een ark gehuurd van de griendwerkers uit Werkendam. Daarop brachten we de vakantie door, je kon er goed vissen.'

Er werden vaartochtjes gemaakt met een rietaak door de Biesbosch. In Nieuwendijk kon je eten halen bij een herenboer.

De Duitsers kwamen niet in de Biesbosch, zij durfden niet. Ze kenden er de weg niet, ze waren niet vertrouwd met het water, de stromingen en de eb en vloed. Later in de oorlog zijn de Duitsers toch de Biesbosch binnengetrokken en sommeerden zij de boeren te vertrekken.'

Van Mühring naar Manchester

De oorlog haalde een streep door de plannen van Wim Reus om zich te bekwamen in het 'wezen' van sponsen en zeemleder. Een functie in het familiebedrijf vereiste een vakopleiding. In Nederland was die er niet, maar wel in Engeland. Het was dan ook een uitgemaakte zaak dat hij daar zou gaan werken.

Natuurlijk zijn wij geïnteresseerd in de vakopleiding, maar we willen ook graag weten op welke Dordtse scholen Wim Reus daarvoor gezeten heeft. 'Ik was niet zo geïnteresseerd in scholen. Bovendien had ik last van leesblindheid', vertelt hij, 'maar het is wel goed gekomen.'

Nadat Reus bij juffrouw Langelijs op de kleuterschool van Mühring had gezeten, ging hij naar school Stek, eerst de lagere school en daarna de Mulo. Vervolgens ging hij naar een particuliere HBS in Rotterdam. In 1937-1938 bezocht hij de école Lemanica in Lausanne om Frans te leren.

Zwemmen leerde Reus aan de Buiten Walevest bij badmeester Willem en dansen bij Meijer et fils, boven Américain. 'Langs de dansvloer zaten de moeders een beetje op te letten en na het dansen gingen we naar 'de Kie', de lunchroom van de DMI, tegenover Busch, hoek Lange Breestraat/ Visstraat.' Bij het dansen droegen jongens zwarte lakschoenen. Het dansseizoen werd afgesloten met een groot bal.

Met lichtvoetig werk alleen kom je er echter niet, het 'vakwerk' wachtte. 'Ik zou in het zeemledervak worden opgeleid in Engeland, maar door de oorlog ging dat niet door', vertelt Reus. 'Ik ben toen in die borstelfabriek in Zuilen gaan werken.'

Na de oorlog kreeg Wim Reus een uitnodiging van de Engelse Ambassade om in Manchester een opleiding te komen volgen. Hij toog naar Scheveningen om alles te regelen en vervolgens in een bootje van Müller naar Engeland. De opleiding in Manchester duurde een jaar. Hij leerde er het vak, genoot er van de Music Halls en liet de achterblijvers in Nederland genieten van de relatieve Engelse welvaart. Zo hielp hij tandarts Koops aan Engelse kunsttanden. 'Toen ik naar Engeland vertrok, had ik praktisch niets; na een jaar kwam ik 'rijk' terug', aldus Reus.

Gekostumeerd eindbal in 1930 voor de leerlingen van Meijer et fils (foto de heer Reus).

‘Dordtse’ zemen en sponsen

Het lag in de lijn der verwachting dat Reus in het familiebedrijf, de sponsen- en zeemlederfabriek, zou gaan werken. Zijn grootvader, Willem Reus, en een oom Piet hadden dit bedrijf opgericht. Zijn vader, Frederik, was later ook in de zaak gegaan en in 1946 kwam Wim eveneens in de zaak, gevestigd aan de Groenmarkt tussen de brouwerij De Sleutel en de drukkerij van Geuze.

Wij weten niets van het sponsen- en zeemledervak. Reus wijdt ons graag in.

‘De sponsen en het zeemleder moesten worden ingevoerd. De sponsenhandel was eerst in Griekse handen. De Griekse sponsen werden later vanuit Parijs en Brussel verhandeld. Na de Griekse sponsen kwamen de Cubaanse en Tunesische sponsen.’

In de fabriek waren zo’n 30 à 40 meisjes werkzaam die de balen geperste sponsen uit elkaar trokken, wasten en bleekten. De sponsen werden namelijk gewassen in halve vaten van brouwerij ‘De Sleutel’, onze buurman.

Zeemleder wordt gemaakt van schapehuid. Deze wordt eerst schoongemaakt, vervolgens gelooid en tenslotte geprepareerd.

Reus bleef met zijn neef in de zaak werken totdat deze in de jaren zeventig van de vorige eeuw bij gebrek aan opvolgers werd opgeheven en omdat de toekomst voor natuurproducten somber was.

Een leven op en om het water

Water speelde een grote rol in het leven van Reus en niet alleen vanwege de sponsen en het zeemleder. In zijn vrije tijd was hij vaak dicht aan de waterkant te vinden

en nog liever op het water. Zijn ouders hadden in de jaren dertig een motorboot, Seneng, en de zondagen en de vakanties werden op het water doorgebracht. In september was het uit met de waterpret, dan ging Wim met zijn vader mee naar DFC. Watersport was echter zijn grote liefde. Eveneens in de jaren dertig werd hij lid van de Dordtsche Roei- en Zeilvereniging. Hij leerde daar roeien onder toezicht van één van de oudere leden. In die tijd runde Simon Mijnders de 'Roei en Zeil'. Hij was de botenknecht en hij woonde op een ark aan de Nieuwe Haven, tegenover Museum Van Gijn. De voorzitter was Geert de Rooter, directeur van de Twentsche Bank. En weer komen er bij Reus allerlei herinneringen bovendrijven. Hij vertelt dat Flip Koopman de ploegen van de 'Roei en Zeil' coachte, dat er in Alphen aan den Rijn roeiwedstrijden waren bij de vereniging Hollandia en dat de Dordtse vereniging samenwerkte met de Rotterdamse Roei- en Zeilvereniging 'De Maas'.

Reus: 'Wij hebben leuke prijzen gewonnen, bijvoorbeeld de vier met Wout Bos, Leo de Jong, Anry van Aardenne en Ies van Kammen. En de jongens De Court Onderwater wonnen met de twee. Zij woonden in de Wijnstraat, in het huis waar nu Stoop woont. Eén van die broers is in de oorlog doodgeschoten.

Reus werd bestuurslid van de Roei- en Zeilvereniging. 'In die tijd wisten ze nog wat feesten was. Jan Overwijn van de kledingzaak op de hoek van de Voorstraat en Visstraat organiseerde een groot feest in Kunstmin ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de vereniging. De hele Nieuwe Haven was versierd.'

Het op maat knippen van de sponzen, wat in de open lucht gebeurde (foto: Stadsarchief Dordrecht). Deze foto is rond 1900 genomen bij de firma *De Reus* aan de Groenmarkt.

In de Nieuwe Haven lagen in die tijd veel grote schepen, boeiers, van onder anderen Henk Stoop, Bos (de aannemer), Crena de Iongh en het stoombootje van Lotsy. In de zomer lagen er veel schepen uit andere steden en het buitenland met interessante mensen.

Dordts ABC in Sliedrecht

In Sliedrecht komt het Dordrecht van de twintigste eeuw tot leven. Reus vertelt dat hij aan het opruimen is. Sommige tastbare herinneringen zijn inmiddels verhuisd. De prijzen die hij ooit voor de Roei- en Zeilvereniging behaalde, zijn nu bij het Museum van Gijn, evenals het insigne dat juwelier Tonino indertijd maakte voor de bestuursleden van de Roei en Zeil. Oude jaargangen van de Waterkampioen, vanaf de eerste jaargang, heeft hij aan het Stadsarchief toevertrouwd.

Wat er in zijn geheugen zit, deelt hij graag met ons. In zijn herinneringen reist hij kris kras door de stad en door de tijd. Hij vertelt ons nog over drogist Krim aan het Scheffersplein, over de tuinderij van Koopman bij Louterbloemen (de buitenplaats van de familie Blussé van Oud-Alblas, wat hiervan rest, is te vinden bij de Nijverheidstraat), waar je zo heerlijk frambozen kon eten, over de Zeppelin die hij heeft zien overvliegen, over de tuinderij van Germ aan de Singel, waar nu het Merwesteijnpark is. ‘Als je daar bloemen kocht, kreeg je er een vaas bij.’ Het is even stil, dan: ‘ik denk wel dat je die later moest terugbrengen’. Hij weet nog dat de rivier dikwijls bevroren was en dat dan de ijsbrekers van Smit onder leiding van de ‘Siberië’ het ijs braken. Hij ziet nog de vader van de sportverslaggever Han Hollander op de markt staan en voordrachtskunstenaar Clinge Doornbos in Kunstmin. Tot slot krijgen we nog een lesje ‘Dordts’. ‘Weet je wat *een mullever in de sloei* betekent?’ Wij moeten tot onze schande het antwoord schuldig blijven. ‘Dat is een knikker in de goot’, antwoordt Reus. ‘Zijn jullie nou echte Dordtenaren?’

Het Haentje aan de Vogelmarckt

Op 1 september verscheen een publicatie over een pand aan de Groenmarkt. Hierin wordt een beschrijving gegeven van de geschiedenis van het huis en verslag gedaan van de vondsten die de amateur-archeologen van de AWN daar in een beerkelder aangetroffen. Het boekje heet *‘Het Haentje aan de Vogelmarckt’* naar de naam die voor het pand in de bronnen werd gevonden.

Het boekje (64 pagina’s) dient tevens als tekst bij een tentoonstelling in het Dordts Archeologisch Centrum in de Gravenstraat. Daar zijn tot 1 november de vondsten te zien die in het boekje worden besproken voor zover ze nog in beheer zijn bij de AWN. Helaas werd een deel van de voorwerpen gestolen. Het boekje is uitgevoerd in full colour, kost f 17,50 en is te koop bij het DAC en in de boekwinkel. Auteurs: E. Havers, M. Groos, T. Groenveld en C. van der Esch.

Excursie naar Leuven

Kitty Römer

We hebben zoveel mensen moeten teleurstellen, dat ik eigenlijk een beetje schroom u te vertellen over onze ‘moeder’-stad Leuven, hoe gezellig het er was.

Na de koffie met gebak (overigens niet gebruikelijk in België, zo vroeg in de ochtend!) volgde een wandeling met gidsen, die een studie van twee jaar moeten volgen, voordat zij worden losgelaten op een groep. Waarom verloor Leuven haar status van hoofdstad van Brabant aan Brussel? Omdat de Hertog ‘geen twee van de vijf had’ (alle vijf op een rijtje). In de Naamstraat passeerden wij de Colleges van de Universiteit. Het Jezuït-college was een regelrechte concurrent voor de universiteit. Ignatius van Loyola was soldaat in een oorlog. Na een kogelwond was hij ‘totaal van de planken’ en weigerde hij ooit nog te vechten. Hij stichtte de Spaanse Orde der Jezuïten (Jezussoldaten). Toen de Orde door Louis XIV uit Frankrijk werd verdreven, hebben zij zich in de Zuidelijke Nederlanden gevestigd. Zij kwamen in Leuven met hun ‘hele klikken en klakken’.

Het Atrechtcollege verwelkomde rond negentienhonderd haar eerste vrouwelijke student. Op de binnenplaats staat een mooie *Sophora Japonica*, de ‘boom van groot verdriet’, zo genoemd omdat de meisjesinternen al om zeven uur ’s avonds op hun kamer moesten zijn. De poort werd constant bewaakt door een struise en waakse non. Maar nu is er ‘geen haar meer in de boter’ (geen probleem meer). De meisjes

Het Groot Begijnhof. Oppervlakte 2.2 km². Op de achtergrond een origineel vakwerkhuis.

Beeldhouwwerk aan de Lakenhalle. Niet alleen wol werd hier verhandeld, maar ook de producent ervan: het schaap.

zaten vooraan in de collegebanken, dan drie rijen niets en daarachter de jongens. Tijdens de Kruistochten is het fenomeen Begijn ontstaan. De mannen keerden vaak niet terug, de vrouwen stonden er alleen voor en moesten elkaar ondersteunen. Omdat zij niet onbemiddeld waren, moesten zij zich de op geld beluste aanbidders van het lijf houden. Als zij in de orde intraden, gold de gelofte van Kuisheid en Gehoorzaamheid. Zo waren zij dan van het gezeur af. De derde gelofte, die van Armoede, was niet van toepassing.

Onze chauffeur zal de rit naar de Parkabdij 's middags niet snel vergeten. De eerste poort omklemde de bus als een bankschroef!

De keus voor een bezoek aan deze 12^e-eeuwse Abdij, gesticht door Godfried met de Baard was een succes. Door een van de laatste zes Norbertijnen kloosterlingen werden we 'ingewijd' in de regels en de rituelen van het kloosterleven. Zij houden zich bezig met studie en handenarbeid en kerkelijke zielszorg in de omgeving. Nieuw bloed blijft uit. Het kloostercomplex verkeert in een erbarmelijke staat. Van oorsprong Romaans, Gotisch, rijke Barok, in de Franse tijd geconfisqueerd en zwaar beschadigd, twee wereldoorlogen en een Belgische Monumentenzorg op een laag pitje: de Vrienden van de Parkabdij hebben nog heel veel te doen.

In 1973 zijn drie glasramen teruggehaald uit de VS, onlangs heeft men nog eens twee 17^e-eeuwse glasramen gekocht op een veiling van Sothesby in New York. In samenwerking met de Katholieke Universiteit worden 6000 oude boeken gecatalogiseerd en gerestaureerd. De bibliotheek heeft gebeeldhouwde plafonds.

De Oude Markt. Op de achtergrond de Pieterskerk, torenloos door de oorlogen van '14-'18 en '40-'44.

Na een rondleiding hebben we nog even genoten van een lekker Parkabdijsbiertje in een van de Hoevegebouwen.

Even over zessen zijn we weer teruggekeerd in de voormalige 'dochter'stad Dordrecht.

Tot volgend jaar – ergens in Nederland.

Cursus Huizenonderzoek

In september start weer een cursus huizenonderzoek bij het Dordtse Stadsarchief. De talrijke bewoners van panden in de binnenstad en in de 19e-eeuwse schil die zelf de geschiedenis van hun huis willen uitzoeken, maar ook andere historisch geïnteresseerden, kunnen dankzij deze cursus een goede start maken met het zoeken in de rijke collecties van het Stadsarchief. Archiefstukken, plattegronden en foto's kunnen worden geraadpleegd om een zo compleet mogelijk beeld te krijgen.

Kosten: f 166 voor 8 dinsdagavonden van 20.00 tot 22.00 uur.
 Start: 18 september in het Stadsarchief, Stek 13, 3311 XS Dordrecht, tel. 078-6492311,
 e-mailadres: stadsarchief@kun.dordrecht.nl. Cursusleider: Emile Havers.
 Aanmelden bij: De Berckepoort, Voorstraat 320, 3311 ET Dordrecht, tel. 078-6393444, e-mailadres: berckepoort@dordt.nl.

Dordtse uitgevers- en drukkersmerken (1)

Jan Alleblas

In 1982 bracht de Gemeentelijke Archiefdienst Dordrecht een kalender uit over 16^e en 17^e-eeuwse uitgevers- en drukkersmerken. De tekst was van Jan Alleblas, medewerker van het Stadsarchief en lid van Oud-Dordrecht. De redactie vond het alleszins de moeite waard nogmaals aandacht te besteden aan de informatie die indertijd bijeen werd gebracht. Jan Alleblas was bereid zijn teksten ter beschikking te stellen van de redactie van Oud-Dordrecht. De gereproduceerde 16^e- en 17^e-eeuwse boekmerken zijn afkomstig van titelpagina's van boeken, berustende in de bibliotheek van het Stadsarchief Dordrecht. Voor de tekst werd gebruik gemaakt van zich eveneens in het Stadsarchief bevindende bronnen, zoals de doop-, trouwen en begraafregisters, de oude notariële archieven en de stedelijke archieven, alsmede van literatuur waaronder J.G.C.A. Briels *Zuidnederlandse boekdrukkers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630*, J.A. Gruys en C. de Wolf *Thesaurus Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers tot 1700*, A.C. Nielson *Latijnse zinspreuken op Nederlandse boekmerken* en deel 6 van de Grote W.P. Encyclopedie.

In de komende afleveringen zullen steeds twee Dordtse drukkers en hun boekmerken aan de orde komen.

Inleiding

De boekmerken, een verzamelnaam voor de tekens die uitgevers en drukkers ter aanduiding van de herkomst in hun werken aanbrengen, zijn zeer waarschijnlijk ontstaan uit de spreken die de middeleeuwse kopiisten achter de door hen afgeschreven manuscripten plaatsten. De uitgever zette zijn merk in tegenstelling tot de kopiist op het *titelblad*; het colofon bleef gereserveerd voor het drukkersadres, tenzij de drukker tevens de uitgever was.

Voor zover bekend, waren Fust en Schöffer de eersten die, in hun bijbeluitgave van 1462, gebruikmaakten van een boekmerk: een boomtak met hieraan twee schilden met heraldische tekens. In die beginperiode van de boekdrukkunst, waarin het nadrukken van boeken niet wettelijk was verboden en sommigen er zelfs niet voor terugschrokken inferieure werken uit te geven onder de naam van beroemde drukkers, was het voeren van een duidelijk herkenningsteken zeker geen overbodige luxe. Het boekmerk, dat vaak werd vervaardigd door kunstenaars van naam, waardoor nabootsing vrijwel onmogelijk was, gold als een waarborg voor originaliteit en in korte tijd namen dan ook vrijwel alle zichzelf respecterende drukkers en uitgevers een merk aan, vaak voorzien van een toepasselijke spreuk in de landstaal of in het Latijn. Populair werden vooral motieven en spreken ontleend aan de bijbel of aan de klassieke oudheid, zinnebeeldige voorstellingen van de eigen naam en afbeeldingen aansluitend bij het uithangbord van de winkel. Zelfverzonnen spreken met zinnebeeldige voorstellingen en wapens, huismerken en drukpersen lagen eveneens goed in de markt. Ook de boom is een steeds terugkerend motief. Graag immers vergeleek de drukker zich met de kweker die er met veel geduld en volharding in

slaagde uit een nietig twijgje een vruchtendragende boom te kweken. De Dordtenaar Hendrick van Esch ging zelfs nog verder; hij vergeleek het drukken van boeken met het baren van kinderen!

Beroemd werden onder andere de zich om een anker slingerende dolfijn van de Venetiaan Aldus Manutius, de afbeelding van een drukpers van de Parijzenaar Jodocus Badius en vooral de spreuk *Labore et Constantia* (door arbeid en volharding), verzinnebeeld door een passer met een draaiende en een rustende poot, van de Antwerpenaar Christoffel Plantijn.

Dordrechts eerste drukker van formaat, Jan Canin, introduceerde zijn Leeuw van Juda in 1572 en spoedig daarop volgde ook Peeter Verhaghen. In de 17e eeuw werden zij gevolgd door de gebroeders Andriesz, François Boels, Vincent Caymax, vader en zoon Van Esch, de familie Goris, Gillis Neering, Mattheus van Nispen, Jan Barentsz Smient, Nicolaes Vincentsz van Spierincxhouck, Nicolaes de Vries (allen worden behandeld), vader en zoon Adriaen Jansz en Maerten de Bot, genoemd tussen 1609 en 1655, met als merk een vis in een liggend ovaal waarlangs de spreuk *NE CONTRA FLUMINIS ICTUM* (niet tegen de stroom in), Jacob Cornelisz Braat, werkzaam tussen 1642 en 1664 in de Lange Breestraat met als merk en uithangbord een spittende man en de spreuk *FAC ET SPERA* (doe en blijf hopen) en Jan Leendertsz Berewout, via Rotterdam afkomstig uit Brussel en in Dordrecht werkzaam van 1617 tot 1620 met als merk een bosgezicht met drie beren in ovaal.

In de loop van de 18e eeuw verdwijnen de boekmerken grotendeels. Drukkers van wereldfaam als Baskerville, Bodoni en de Didots doch ook de plaatselijke grootheden uit de families Blussé en Van Braam bezaten geen echte merken, doch hoogstens gestileerde initialen. De opkomst van het principe van de copyrightbescherming, dat zich ontwikkelde uit de door de vorst, de Staten Generaal, de gewestelijke overheden of de steden aan de uitgevers verleende privileges tegen nadruk, was hieraan debet. In het begin van de 19e eeuw zijn de boekmerken op een enkele uitzondering na verdwenen, doch omstreeks 1850 vindt een renaissance plaats, zij het dat de functie dan is veranderd in die van versiering van het titelblad en handelsmerk. De merken die dan in zwang komen, zijn vaak voorzien van spreuken waarin de initialen van de drukker en de plaats van uitgave verborgen zitten. Voorbeelden hiervan zijn *IN PACE RECOLLIGO DONA DEI* (in vrede verzamel ik de gaven Gods) van J.P. Revers en *CONFIDERE MODESTE* (in bescheiden vertrouwen) van Cornelis Morks.

De officiële achtereenvolgende stadsdrukkers Claes Centen, Hendrick en Johannes van Esch, Simon Onder de Linde, Johannes en Pieter van Braam en de firma's Blussé en Van Braam en H.R. van Elk maakten voor hun in opdracht van het stadsbestuur gedrukte werkjes steeds gebruik van een merk met het Dordtse wapen in cartouche, vastgehouden door twee griffioenen. In de loop van de tijd veranderde dit merk enkele malen sterk van aanzien.

In deze aflevering wordt aandacht besteed aan Jan Canin en Peeter Verhaghen, de eerste drukkers die in Dordrecht werkzaam waren.

Jan Canin uitgever, drukker en boekverkoper

Jan Canin werd omstreeks 1534 in Gent geboren. Om godsdienstige redenen week hij uit naar Breda, alwaar hij met de latere Dordtse predikant Johannes Lippius deel uitmaakte van de Kerkenraad. In verband met zijn aandeel in de onlusten van 1568 tegen de Spanjaarden werd hij door de Raad van Beroerte veroordeeld en vluchtte naar Wesel. Hier leerde hij waarschijnlijk het drukkersvak, doch ook deze stad moest hij, na het drukken van een verboden boekwerk, begin 1569 verlaten.

De bijbel, voorzien van zijn drukkersmerk (de Leeuw van Juda) en de jaartallen 1571 voor het oude en 1572 voor het nieuwe testament, doch zonder naam en plaats van uitgave, wordt beschouwd als de eerste in Noord-Nederland gedrukte bijbel.

Het eerste bewijs van zijn aanwezigheid te Dordrecht treffen wij echter pas in april 1573 aan, wanneer hem voor vijf jaar vrijdom van huishuur wordt verleend. Mogelijk drukte hij zijn beroemde bijbel dus niet te Dordrecht. Een antedatering is echter ook niet uitgesloten.

Canin, ook wel Caen, Kaen of Canijn genoemd, was de eerste belangrijke lokale drukker en tevens de voorloper van een groot aantal Zuid-Nederlanders dat tot diep in de 17^e eeuw een duidelijk stempel op de Dordtse boekenmarkt zou drukken. Hij

BIBLIA

Dat is,
DE GANTSCHHE HEYLIGHE
Schrift, grondelic ende trouwe-
lick Verduytschet.

MET VERCLARINGHE DVYSTERER
Woorden, redenen ende spreucken, ende verscheyden
Lettien, die in andere loslicke Ouersettinghen
geuonden, ende hier aen de cant
toe ghesettet zyn.

Met noch rijcke aenwijssingen/der geijck ofte ongelijck
stemmenden plaetsen, op het aldergewisse inet scheidtiet:
aen, ende verscheyden (daer een geijck Capittel in
geijckeswijse wisse, mede onderschept is)
verrekenet.

2. Timoth. 3. 16.

Alle de Schrift is van Gods inghegeuen: ende ooc baetlick tot leeringhe / tot
straffinghe tot verbeteringhe. tot ouderwijpinghe, die inde eijghen
behept is op dat de mensche Gods gh'eet is: tot alle
gode wercken volmaectelick onbetwisen.

Ghedruet Anno, 1571.

was werkzaam in de Wijnstraat – zeer waarschijnlijk in het bekende pand Beverenburch – en verzorgde daar een 45-tal, meest godsdienstige, werken (waaronder vier bijbeluitgaven, de catechismus van Jeremias Bastingius en de Biencorf der H. Roomscher Kercke) die van grote betekenis waren voor de verspreiding van het Calvinisme.

Hoewel hij een fanatiek aanhanger der Reformatie en ouderling van het eerste uur was, kwam hij door de voorgenomen uitgave van het Wonderboek van David Jorisz in conflict met de kerkelijke overheid. Zelfs werd hem de toegang tot het avondmaal tijdelijk onttogen.

Tussen 1572 en 1577 fungeerde Canin als Statendrukker, drukker voor de Staten van Holland. Ook wordt hij, onder andere in 1587 en 1590, *drucker deeser steede en gesworen boeckdrucker* genoemd, terwijl hij bovendien op grote schaal *papieren registers, scryfboucken en anders* aan de stedelijke overheid leverde. Een aanstelling tot stadsdrukker schijnt echter niet te hebben plaatsgevonden.

Canin huwde nog in 1583 Dircxken Fransen na eerder te Gent met een zekere Elisabeth getrouwd te zijn geweest. Hij stierf in 1594. Zijn vier zonen, Jan, Abraham, Isaack en Jacob, geboren te Gent dan wel in Wesel, zouden evenals twee kleinzonen en een achterkleinzoon de drukkerstraditie te Dordrecht nog tot 1655 voortzetten.

Canin's drukkersmerk werd waarschijnlijk vervaardigd door de eveneens uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstige figuursnijder Anthoni van Leest. Het vertoont in een staand ovaal een woestijnlandschap waarin een leeuw staande op de achterpoten met in de voorpoten een geopend boek waaruit zegels hangen. Om het ovaal in kapitalen: SIET DE LEEUW UUT DEN GESLACHTE JUDA DE WORTEL DAVIDS HEEFT OVERWONNEN. A P. 5 (Apocalyps 5.5; thans beter bekend als de Openbaring van Johannes).

Op dit merk zijn enkele varianten met slechts kleine verschillen bekend. Naast andere merken bleven de afstammelingen van Jan Canin vooral ook de afbeelding van de Leeuw van Juda gebruiken.

Peeter Verhaghen, boekdrukker en uitgever

Peeter Verhaghen werd in 1549 geboren te Antwerpen (lang één van de belangrijkste boekdrukkerscentra ter wereld), doch als zo velen ontvluchtte hij de Zuidelijke Nederlanden om aan geloofsvervolging te ontkomen. Hij was werkzaam te Londen van 1567 tot in 1577 als lid van het drukkersgilde en huwde aldaar in januari 1572 de eveneens uit Antwerpen afkomstige Mariken Claesdr. van Scheurwijck.

Zijn eerste Dordtse druk, de – samen met Cornelis Jansz uitgegeven – *Institutie van Calvijn*, dateert uit 1578. Hij vestigde zich *inde Nieuwstraat in mijns Heeren Herberghe* (Berckepoort) en bleef daar werkzaam tot in mei 1586. Toen schoof hij een stukje op tot *byde Wynbrugghe inde Druckerije naest het Princen Logement* die hij voor f 1.600, een losrente, een bijbel en enkele boeken had gekocht van de weduwe van Matthijs Berck (op de hoek van de Nieuwstraat).

Verhaghen huwde in september 1618 met Maike Claesdr., afkomstig uit Wesel en weduwe van de Dordtse visverkoper Corstiaen Geritsz.

Van Verhaghen, de tweede drukker van formaat die zich in de Merwestad vestigde, zijn niet minder dan 62 uitgaven bekend, terwijl Jan Canin niet veel verder komt dan tot 45 stuks. Zo verzorgde hij maar liefst zeven bijbeluitgaven, twee edities van het nieuwe testament en vier drukken van de bekende kroniek van Holland, Zeeland en West-Vriesland (waarvan de editie uit 1620 door de Staten van Holland werd verboden). In 1584 drukte hij het eerste in de Noordelijke Nederlanden verschenen joodse gebedenboek. Daarnaast moeten zeker nog genoemd worden de *Historia Ecclesiastica; Historien ofte gheschiedenissen der vromer Martelaren; Historie van alle de Nederlantsche gheschiedenissen, oorloghen ende veranderingen inde*

Religie ende des lants regieringhe en Eusebius' *Kerckelijcke Historie*. Naast eigen uitgaven drukte hij voor anderen zoals Jasper Troyen en de Amsterdammer Laurens Jacobszn. Ook leverde hij wel drukwerk aan de stad en verkocht hij eigen uitgaven (bijvoorbeeld in 1588 twee grote bijbels aan de Grote- en Augustijnenkerk voor f 10,50). Vanaf 1619 was hij werkzaam als stadsdrukker.

Verhaghen werd begin augustus 1628 begraven in de Augustijnenkerk. Zijn weduwe, die merkwaardigerwijze de schrijfkunst niet machtig was, mocht volgens het een jaar daarvoor opgemaakte testament het huis blijven bewonen. Een tweede huis in de Dwarsgang, een visstal en tal van roerende goederen, waaronder twee zilveren schalen voorzien van zijn familiewapen, werden onder de erfgenamen, onder wie zich geen kinderen bevonden, verdeeld.

Verhaghens drukkersmerk is een waar juweeltje. In een cirkel zien we een knielende Mozes in antieke herderskledij, de staf naast hem liggend, een kudde schapen hoe-dende en opkijkende naar een brandend braambos waarboven in een stralenkrans de (verbasterde) Hebreeuwse naam van God. Om de cirkel de tekst

ICK WIL DAER HENĒ GAEN EN BESIEDEN DAT GROOT GHEZICHT WAERŌ DEN BOSCH NIET EN VERBRANT. EXO. 3.3 (Exodus 3.3).

Daar omheen lofwerk en een cartouche waarin fruit, lauwertakken en kransen, brandende toortsen, onderin een mansmasker en bovenin een vrouwenmasker. In de

hoeken cupido's waarvan de onderste een schildje vasthouden voorzien van de letters C. I. en P.V.H. (Cornelis Iansz en Peeter Verhagen)
De cartouche en cirkel bestonden uit twee losse, in elkaar passende, houtblokken.

INSTITVTIE,
O F T E O N D E R V V I L

linghe inde Chriftelycke Religie,

In vier Boecken begrepen:

Door Joannem Caluinum.

Wilt de Latynsche ende Francosche spzake ghetrou-
welick verduytschet,

Met den Sendtbrief desseluen Caluini aen den
Coninck van Vranckrijcke,

Daer is oock achter aen gewoecht een schoone Tafel Augustini
Warlozati / inhoudende de boornaemste Doincten der
Heyliger Schryftuere / de welcke noyt te vopen
daerby en is gheweest.

Op een nieu ouerghefen ende ghebetert.

T O T D O R D R E C H T,

By ons Cornelis Iansz ende Peter Verhagen,

1 5 7 8.

Van dit drukkersmerk is ook een ovale versie met gewijzigde afbeelding bekend. Voor stedelijke publicaties maakte Verhagen soms gebruik van een merk waarop de Dordtse maagd, zittende in de Hollandse tuin, is afgebeeld. Briels vermeldt nog twee andere drukkersmerken, doch deze zijn veel minder vaak gebruikt.

De Swarte Galeye (2)

Cees Esseboom

Het artikel in het juninummer over de Zwarte Galei, ook wel de Dordtse Galei en de Hollandse Galei genoemd, bleek voor veel lezers van Oud-Dordrecht een eye opener. De Dordtse Galei was bij de meesten onbekend, om van het heldhaftige optreden van het schip maar te zwijgen.

De vermelde baljuw van Vlaardingen, landdrost van Rijn- en Delfland en commandant van de Rode Galei (of de Vlaardinger Galei) – Bartholomeus van Buyren (Bueren) – blijkt met een van onze leden familierelaties te hebben. Mevrouw A.F. Osseweijer-van Bueren verschaftte aanvullende informatie over dit familielid en zijn schip. Daaruit blijkt onder meer dat de roeiers van de Vlaardinger Galei gekleed waren in een grauwe pij met roodgevoerde teruggeslagen kap, waardoor dit schip ook wel de Rode Galei werd genoemd.

Voor het Dordtse stadsarchief betekende de afgebeelde zeeslag in de Wielingen een welkome aanvulling op twee weinig gedetailleerde en volledig gefantaseerde voorstellingen die in de vorm van een gravure in het bezit zijn van het Stadsarchief. Het schilderij van Andries van Eertveld werd na een tip van Emile Havers van het Stadsarchief getraceerd in het Belfort te Sluis.

Het is fraai, te kunnen melden dat er nog twee afbeeldingen van deze slag in de monding van de Westerschelde naar voren zijn gekomen, te weten een gravure en een schilderij; deze bevinden zich in het Nederlands Scheepvaartmuseum te Amsterdam. De prent werd vervaardigd door Hans (Johannes) Rem, geboren in 1566 te Antwerpen, die woonde en werkte in Amsterdam waar hij lid van het schildersgilde was. Behalve als schilder en graveur was hij werkzaam als kunsthandelaar.

De gravure zal als uitgangspunt hebben gediend voor tenminste een tweetal schilderijen, te weten het in het juninummer afgebeelde schilderij van Andries van Eertveld (in Sluis) en het schilderij toegeschreven aan Aert Anthonisz, ook wel genoemd Van Antum. Het laatste maakt sinds 1991 deel uit van de collectie van het Nederlands Scheepvaartmuseum te Amsterdam. Beide schilderijen werden aangekocht bij de Amsterdamse kunsthandel *'De Wereld van het Schip'*.

De gravure van Hans Rem

De (grote) kopergravure van de zeeslag – uitgevoerd in twee platen – werd door Rem in 1603 langs de bovenrand voorzien van een Latijnse tekst die aanvangt met: ALLEEN DEN HEERE ERE.

Vervolgens komt er een samenvatting van de tekst die in het Nederlands en Frans onder de gravure werd opgenomen. De prent van de zeeslag was bestemd voor de verkoop en dat onder de gravure een tekst staat in zowel het Nederlands als in het Frans, was een commerciële overweging. Een veeltalige tekst werd vaker toegepast teneinde de afzetmogelijkheden van een prent te vergroten. Rem kreeg op 28 juni 1603 – een maand na de zeeslag – octrooi voor zijn gravure, een bescherming tegen namaak en handel in die producten, een soort copyright.

Een korte herhaling van de feiten:

De Spaanse vloot – twaalf schepen waaronder acht galeien – onder commando van Frederigo Spinola – een Italiaan in Spaanse dienst – probeert vanuit haar thuishaven Sluis de blokkade te doorbreken die werd gevormd door een Zeeuws-Hollands smaldeel bestaande uit vijf schepen. Van dat smaldeel maakte de Dordtse Galei deel uit. In een deel van de Westerschelde / Noordzee – de Wielingen- ontstond voor Nederlandse begrippen een unieke zeeslag: aan beide zijden werden galeien ingezet.

Het is alleszins de moeite waard kennis te nemen van de inhoud van de begeleidende tekst die verslag doet van de strijd en daarbij aanvullende informatie verschaft:

‘Waerachtige afbeeldinge en Conterfeytsel van seeckere aenval gedaen door acht des Vyandts Galeyen op twee Oorlogs Rae-seyls, een Smack-seyl ende twee Galeyen: wesende de Vlote van de Edele Mogende Heeren generaele Staten der vereenichde Nederlandtsche Provincien wacht houdende voor het Sluysse gat: met een waerachtich verhael int selve geschiet ende gepasseert is.’

Hierna volgt het verslag van het verloop van de strijd tussen de Spaanse vloot en de Zeeuws-Hollandse. Om dit op de juiste wijze te kunnen nagaan op de prent, voegde de tekstschrijver een legenda met onder andere letters en cijfers toe:

‘Aenwijsinge ende verclaringe vande letteren in dese Caerte gestelt.

Van de EE Heeren Staten sijde

A Vice-Admirael Joos de Moor

B Capiteyn Ligier Pietersz

C De Swarte of Hollandsche galeye

D Galeye vā Vlissingē

E Den oudē Hont daer schipper op was Crijn Heyndricxz

F Den Admirael mijn Heere van Haultain comēde vā Vlissingen opt geschiet van de bataille (*de schepen van admiraal Willem van Haultain die te hulp schoten vanuit Vlissingen toen zij het geschiet en kanongebulder hoorden*).

Van des Vyandts zijde

1 Des Vyandts Galeyen legghende voor de Knocke met haer vier Fregaten geteekent met N.O. (*noord-oost op de gravure*)

2 De ordonnantie (*de slagorde*) des Vyants Galeyen en de Fregaten in d’eerste aencomen (*getekend voor de kust bij Sluis*).

3 De ordonnantie des Vyants Galeyen hoe sy haer verdeylden int aenvallen (*twee groepen van vier galeien, iets boven het midden van de gravure*).

4 De Generael Spinola, midtsgaders de andere Galeyen des Vyandts (*de aanval, centraal op de afbeelding*).

Uit de bijgevoegde legenda blijkt dat het hier om een bijzondere afbeelding van de zeeslag gaat. De gravure toont op de achtergrond de kust van (Zeeuws-) Vlaanderen met de plaatsen Breskens, Schoondijk, Oostburg, Cadzand, Sluis, Knokke, Heist en

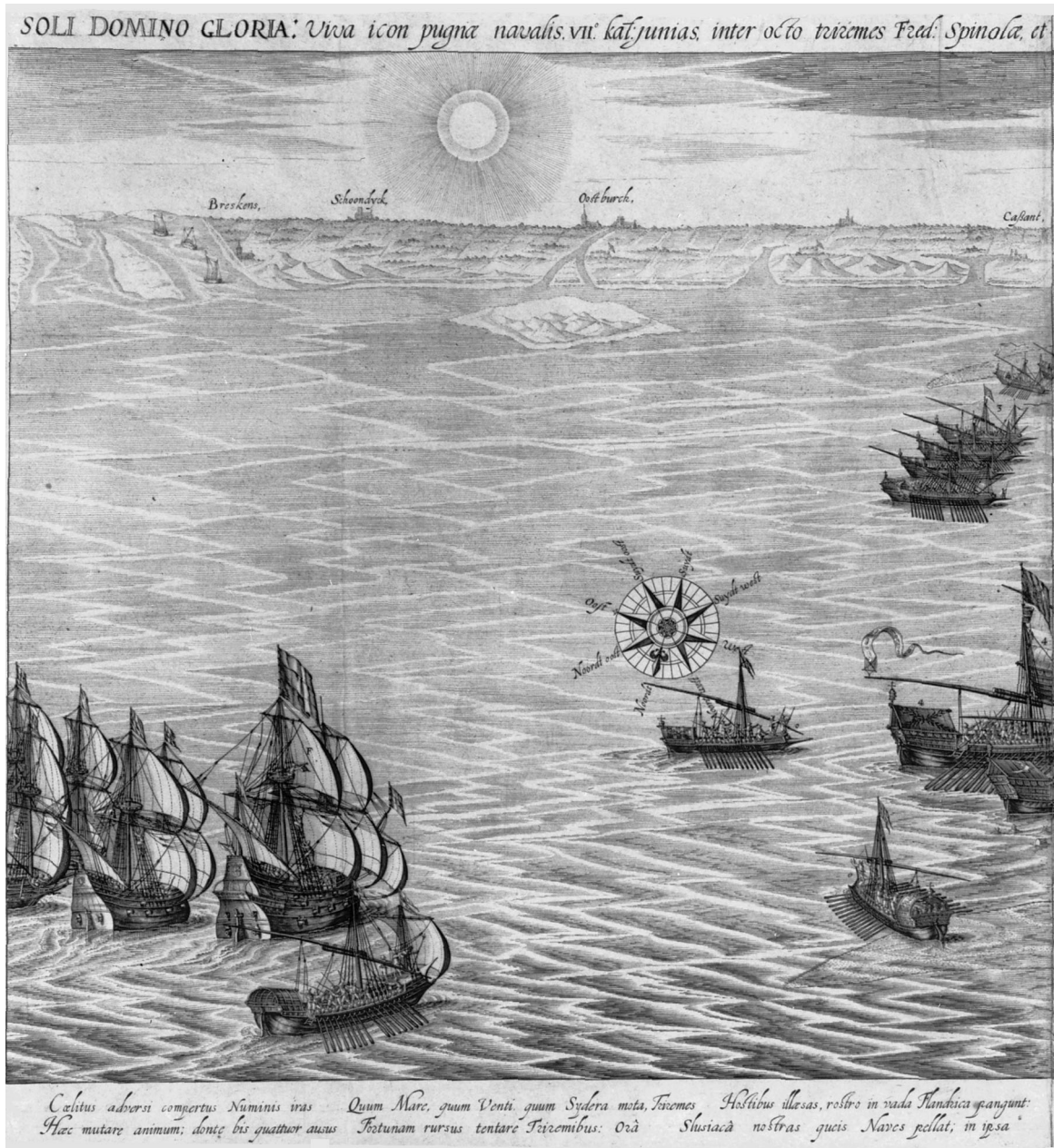
Damme. De kunstenaar heeft op één prent diverse fasen van het gebeuren weergegeven: de ontmoeting van de twee vloten, de aanzet tot de aanval door de Spanjaarden, de gevolgde strategie van de Spaanse galeien bij de aanval op de Zeeuwen en Hollanders en de strijd zelf. Een waar panorama van het begin tot het eind, een zeeslag in etappes.

De tekst doet verslag van het verloop van het treffen tussen de Spaanse vloot en het Zeeuws-Hollandse smaldeel:

‘Den 26 May 1603 smorgens met den dagheraet wesende den windt Oost heeft den Generael Spinola met acht Galeyen seer sterck gemandt met varensvolk ende vyf-entwintich hondert Muskettiers, hem vertoont wat by Westen het Sluysssegat, tusschen de banc genaemt de Fransche Pol, ende het Land, roeyende van daer de Oosten het voornoemde gat. Die van de Vlote van de voornoemde Heeren Generale Staten, ende zyner excellentie als Admirael Generael der Zee dit siende hebbē haer Anckers gelicht en haer tseyl gemaect, ende met de achter vloet wat naer den Oosten ghela-veert. Den Vyand hebbende in sulcken ghevalle het voordeel van de windt ghetide en sonneschijn over de Vlote, is Noordtwaters henen over de Fransche Pol in de wielingen ghecome[n] leggende daer het voorste van zijne Galeyen naer onse Vlote toe.’

Admiraal Spinola sneuvelt

‘Dien selfden morgenstont ontrent vijf uren daer in de wielingē wesende, hebben zy de acht Galeyen in twee partyen ghedeylt, elck vier samen, wat verscheyden van den anderen geleg[t], ende zijn alle in goeder ordōnantie seer furieuselijck met een groot geroep op onse vlote aengecome[n], ende eerst met twee Galeyen geabordeert den Vice Admirael Joos de Moor wesende in zijn Smack-seyl genaemt de goude Leew op eene van de welcke twee Galeyen was Don Frederico Spinola Admirael die geen vlagge op de mast en voerde maer een achter op de voorcant vā de hutte. De vorsz Vice Admirael Joos de Moor weerde hem seer cloeckelijck de angecome[n]e Galeyen met schieten seer ramponeerende ende beschadighende so dat ooc de voornoemde Don Frederico Spinola dootlijck ghewondet is gheworden al eer hy van zijn boordt afgecome[n] is. Vier Galeyen klampten aen het Oorloeschip van Capiteyn Legier Pietersz van Cruningen genaemt de seyl-hondt waervan de een an zijn stuerboord quam lopende met de pinne in zijne hals-poort ende also de Constapel daetlijck met het aenloopen der vorsz Galeye het vier (*vuur*) stack int stuck gheschuts in de vorsz hals-poorte leggende, heeft het selve stuc hoe wel doort arte aencome[n] der pinne te rugghe ghedreven wordende sulcken strate langs henen onder tvolc der Galeye ghemaect (*zoveel ruimte gemaakt*) dattet scheē of daer een wagen van voren tot achteren door ghereden hadde. De Hollandsche oft Swarte Galeye daer Capiteyn op was Jacob Michielszoon, werde anghevallen van de twee resterende Galeyen. Dit ghevecht een cleine wijle gheduert hebbende, zijn twee van de vier Galeyen die aen Capiteyn Legier Pieterszoons schip laghen, tselve verlatende gecomen aende Zeelandsche Galeye ghe-naemt de Flesse, welcke haer devoir ymmers soo wel dede als yemandt van d’ander, daer Capiteyn op was Cornelis Janszoon van Gorckum ende soude apparentelijck meer ghedaē hebben, ten ware secker ongheluck van vier of brandt in de selve gevallen.’

De Slag bij Sluis: zeeslag tussen de Staatse vloot en een Spaanse blokkadevloot bij Sluis, 26 mei 1603. De Dordtse galei is aangegeven met de letter C.
(Kopergravure van Hans Rem 1603, h x b 72 x 96 cm; Collectie Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam)

tres naves duasq; triremes Ord. confid. Belgij, ad Shusam fland. oppid. facta, in qua ipse Spinola in tert.

*Belgica prætoria bis Spinola senserat arma,
Interit, infelix, lethali vulnere, pugna.*

*Belga quibus Ligures, Miles, domitare Fovimus Assoler Infensi sed non potuere tyranni
His monitus; Belgisq; Deus quod pugnaret, Herce Duce subesse DEO: ne te Deus opprimat ultor,*

De Dordtse Galei in het nauw

‘De twee resterende Galeyen van voorghenomde viere, verlieten insghelijcx Capiteyn Legiers schip, ende begaven haer aen de Hollandsche oft Swarte Galeye, een van de twee was de Vice-Admiraal van Spinola, voerende een vlagge op zijn mast, so datter doen vier Galeyen aen de Swarte Galeye doende waren die haer soo mannelijck werden, dat de Spinoolse Galeyen, hoe wel zy de Swarte Galeye geschortet (*tussenin genomen*) hadden, meynende de selve met te sleppen naer een ghevecht van anderhalf ure, de selve mosten verlaten. De twee andere Galeyen de Zeeland-sche Galeye verlatende, is een van die ghecome by de twee Galeyen die aen het carviel van den Vice-Admiraal Joos de Moor lagen. Het tweede Rac-zeyl daer op Schipper ende Commandeur was Crijn Heyndricxz van Ziericzee ende ghenaeamt den ouden Hont, wiens Schipper hoewel het schip niet en was besprongen van eenighe der Galeyen, also het tusschen de andere in lach ende op de selve bequame-lijck flanckeerde, heeft dies niet tegenstande groote schade opde Spinoolse Galeyen gedaen met schieten door de Galeyen die van achteren aen de Vice-Admiraal ende Swarte Galeye laghen. Ende gelijk zy seer furieuselijck met hare acht Galeyen aenghecome waren, soo zynse van ghelijcken seer confuselijck met groote disorde van dese vlote der vereenichde Provincien gescheydē, hebbende met de selfde seer heftichlijck gevochten ontrent anderhalf ure lang.’

De balans wordt opgemaakt

‘In dit gevecht isser op der voorschreven Provintien vlote sessendertich doot gheschoten ende andersins omgebracht ende ontrent tsestich gewonde, onder welcke dooden begrepen zijn de Capiteyn Jacob Michielsz met zijne Luytenant. De Vice-Admiraal Joos de Moor ende Capiteyn Legier Pietersz hebben eenighe quetsuren ghecreghen.’

In sommige geschriften wordt verondersteld dat ook de commandant van de Rode Galei zich aan boord van de Dordtse Galei bevond. Hij zou na de uitschakeling van kapitein Jacob Michielsz en diens plaatsvervanger het commando over de galei hebben overgenomen. Ook hij zou toen gewond zijn geraakt, een verwonding aan de arm die voor Bartholomeus van Buyren op 8 juli 1603 tot de dood leidde.

Engelse steun

‘Op de Vice-Admiraal ende Zeelandtsche Galeye waren op elcke van dien, achten Engelse muskettiers, op de andere drie geene muskettiers, welcke Engelse wesēde vā het garnisoen der stadt Vlissingen onder het gebiet van zijn Conincklijke Maij van Engelandt, Schotlandt ende Yrlandt, haer seer vromlijck gequeten hebben ende zijn van de selfde acht doot gebleven en ontrent vijfthien gequetst, ende zijn ghetelt ende begrepen onder het getal der bovengheroerde dooden ende gewonde.’

Slachtoffers bij de vijand

‘Ende naer de advertentien gecomen uyt diverse quartieren so zijnder vā des vyandts zijde doot gebleven de Generael Spinola met noch over de acht hondert, ende etlicke honderden gequetstē.’

Nabeschouwing

De zeeslag ging niet onopgemerkt voorbij aan de achtergebleven vlooteenheden. Toen het treffen tot Vlissingen doordrong, verliet Admiraal Van Haultain onmiddellijk met een zestal oorlogsschepen de haven van Vlissingen om assistentie te verlenen.

‘Over dese der vereenichd: Provincien vlote heeft in dese slachtinge gecommandeert de voornoemde Vice-Admiraal Joos de Moor, stedehouder vā mijn Heere Guillame de Hautayn, Luytenant Admiraal vā zijn Princelijcke Excell. welcke Heere Admiraal het geschiet in de betaillie hoorende is in aller vlijticheyt met vijf oorloghs schepen en een fregat van de stadt Vlissingen afgevaren tot secours van dese vlote voort Sluyse gat.’

‘Dit is tgene op die tijt met de voorsz Spinolse Galeyen ende onse oorloghs schepen sich toegedragen heeft waer en men merckelijck sien can het gene die Conincklicke Propheet Davidt in den 16. ende 34. psalm betuyghet dat de victorie niet alleen en bestaet in groot gewelt ofte macht van volcke, maer veel meer op de genade, hulpe en bystant van Godt almachtich, den welcken wy vast moeten betrouwen: Hem biddende dat hy voortaan onser aller vyandts anslaghen ende macht wil verbreken ende te niet doen, ghelijcker wijs hy altijdt, ende tot noch toe in desen troubelen ons heeft bewesen, dit verleene ons Godt, door onsen lieven Heere zijnen Sone ende onsen salichmaker Jesum Christum, Amen.’

De klinkende overwinning die de Zeeuwen en Hollanders op 26 mei 1603 op de Spanjaarden behaalden, maakte grote indruk en er werd besloten ter gedachtenis hiervan een penning in omloop te brengen. Er werden penningen in zilver en koper geslagen met aan de ene zijde een afbeelding van twee schepen en twee galeien en het opschrift *Cedunt triremes navibus 1603* en aan de keerzijde een afbeelding van de Spaanse schepen met de inscriptie *Victae perempto Spinola*: in 1603 wijkten de galeien voor de oorlogsschepen, de schepen hebben Spinola metterdood overwonnen.

Een schilderij gebaseerd op de gravure

Het schilderij van de zeeslag in de Wielingen dat wordt toegeschreven aan Aert Anthonisz genaamd Van Antum is – zoals gezegd – geïnspireerd op de gravure van Rem. Enkele zaken zijn opvallend wanneer de gravure en het schilderij van Van Antum met elkaar worden vergeleken. Op de gravure heeft de Vlissingse Galei (letter D) een prominente plaats, terwijl de Dordtse Galei (letter C) aan de zijkant van de prent is gesitueerd. Op het schilderij is de Vlissingse Galei nauwelijks zichtbaar en heeft de Dordtse Galei een vooraanstaande plek toebedeeld gekregen. Het ligt voor de hand aan te nemen dat het schilderij een opdracht was van een persoon of een lichaam dat nauw betrokken was bij de Dordtse Galei, mogelijk de Staten van Holland die het schip tenslotte hadden laten bouwen. (Eggink, p8).

Het schilderij toont midden op de voorgrond de Zwarte Galei van Dordrecht met aan de mast de vlag van Prins Maurits en op de achtersteven de vlag van Jacob

Michielsz Wip. De galei wordt aangevallen door drie Spaanse galeien, waaronder die van de vice-admiraal, te herkennen aan het Spaanse koninklijke wapen op het tentdoek. Op de achtersteven van de Dordtse Galei wordt het vaandel neergehaald door een Spanjaard, terwijl de Spanjaarden vanuit het kraaiennest van de Hollandse galei bestookt worden met bommen.

Links op de achtergrond is het schip zichtbaar van vice-admiraal Joos de Moor met de Zeeuwse vlag in top. Dit schip wordt aangevallen door twee galeien, waaronder die van Frederico Spinola, te herkennen aan de Spaanse koninklijke vlag aan de mast.

Geheel rechts is de Seyl-Hondt van kapitein Legier (Logier, Ligier) Pietersz afgebeeld, eveneens met de Zeeuwse vlag. Het schip wordt aangevallen door twee Spaanse galeien. Rechts daarvan de Zeeuwse De Flesse, te herkennen aan de rode vlag met het wapen van Vlissingen, die het vuur richt op de Spaanse galeien die Jacob Michielsz aanvallen.

Geheel op de achtergrond het schip van Crijn Hendrickz dat door windstilte niet aan het gevecht kon deelnemen (R. Eggink, p6).

Een scheepsmodel?

Er gaan geruchten dat er een scheepsmodel zou bestaan van de Dordtse Galei, wellicht in België. Indien iemand hierover nadere informatie kan verstrekken, is die van harte welkom!

De mislukte poging van Frederico Spinola om de blokkade van Nederlandse schepen bij Sluis te doorbreken op 26 mei 1603 (schilderij op doek 138,2 × 244,7 cm, toegeschreven aan Aert Anthonisz genaamd van Antum, Collectie Nederlands Scheepvaartmuseum te Amsterdam). Let op de beschutting voor de Spaanse roeiers en de activiteiten in de kraaiennesten.

De Spaanse vice-admiraal commandeerde een van de galeien die probeerden de Dordtse Galei te overmeesteren. Op de rechter galei is hij afgebeeld bij de achtersteven van zijn schip. De Spanjaarden slaagden erin de Zwarte Galei te enteren, maar tot een verovering kwam het niet. De schilder had oog voor detail: uit het Dordtse kraaien-nest worden bommen naar de vijand geworpen.

Ontrent tsestich gewonde

Heeft u zich wel eens afgevraagd waarom in het Nederlands wordt gesproken van het telwoord 'tachtig' en niet van 'achtig' wat naar analogie van de benaming van de andere tientallen te verwachten zou zijn? Een gedeelte van de tekst bij de gravure van Hans Rem geeft uitsluitsel: *ende ontrent tsestich gewonde*, omtrent zestig gewonden, dus. De extra letter *t* staat voor *het*, het zesde tiental. Zo werd er bijvoorbeeld ook geschreven: tseventich, tachtich en negentich, het zevende, achtste en negende tiental. Het tot een enkele letter *t* afgesloten lidwoord *het* verdween helemaal, op één telwoord na. Het telwoord tachtig leeft als enige in onze taal voort met de extra *t*.

Bronnen

- * De tekst bij de gravure van Hans Rem.
- * Eggink, R: tekst voor de veiling van het schilderij van Van Antum, Amsterdam 1991.

Restauratie van het huis ‘De Pauw’ te Dordrecht

W. van den Berg

Inleiding

Het hierbijgaande artikel over ‘De Pauw’ verscheen in 1963 na het voltooiën van de restauratie van dit markante pand op de hoek van de Voorstraat en de Wijnbrug. Ons erelid de heer W. van den Berg, ing. was als hoofd van de afdeling restauratie bij de Dienst openbare werken en volkshuisvesting als architect betrokken bij deze restauratie. Na de restauratie fungeerde het pand een aantal jaren als café, zoals eveneens uit de interieurfoto's blijkt. Tegenwoordig is het gebouw in gebruik als pizzeria.

‘De Pauw’ was enkele eeuwen geleden voor de Dordtenaren een begrip, zoals blijkt uit advertenties in de Dordrechtsche Courant van rond 1800. De krant van 31 oktober 1797 meldt: *reizende tandmeester op maandag, dinsdag, woensdag 6, 7 en 8 november spreekuur bij G. Krebbe(r) in het logement de Pauw op de Wijnbrug te Dordrecht*. Uit andere advertenties blijkt dat ook de glazen- en brillenslijper daar regelmatig spreekuur houdt.

‘De Pauw’

Het pand Voorstraat 259 behoort met de panden Voorstraat 84, Korte Engelburgerkade 10, Maartensgat 21, Nieuwe Haven 30 en Grotekerksbuurt 32 tot de talrijke

Het hoekhuis Voorstraat 259 te Dordrecht (‘De Pauw’) vóór en na de restauratie.

woonhuizen welke in een min of meer ver verleden binnen de oude stad Dordrecht werden opgetrokken en waarvan de restauratie medio 1961 tot stand kon worden gebracht, niet in de laatste plaats door de financiële bijdragen welke door rijk, provincie en gemeente in het vooruitzicht werden gesteld.

Merkwaardigerwijze vormt het thans aan een korte beschouwing te onderwerpen object niet alleen het oudste voorbeeld van bovengenoemde reeks, maar is de hoofdopzet van het inwendige vermoedelijk nog het minst aangetast.

Blijkens een notariële akte werd het huis gebouwd in 1618, in opdracht van de 'zijdelakencooper' Jan de Louttre. Wie daarbij als architect optrad, heeft men nog niet kunnen achterhalen. Wel worden de drie fraaie zandstenen cartouches boven de puibalk aan de voorgevel toegeschreven aan de in die tijd te Dordrecht wonende beeldhouwer Gilles Huppe, afkomstig uit Luik.

Van het op de hoek van twee straten gelegen pand trekt vooral de gevel aan de Voorstraat de aandacht. Deze bestaat uit een hoge trapgevel, die met de penanten op de verdiepingen is opgebouwd in een stramien van dubbele pilasters, voorzien van zandstenen banden, opgesloten tussen waterlijsten van overeenkomstig materiaal, en boven de puibalk rustend op de reeds eerder genoemde cartouches.

Boven de vensters zijn radiale natuurstenen banden, die boven de kozijnen van de eerste verdieping overgaan in halfachthoekige eggen.

De buitenste pilasters ter hoogte van de tweede verdieping zijn slechts halverwege opgetrokken en vormen aldus de eerste trap. De inspringende derde verdieping bezit slechts één venster, aldus ruimte biedend voor de tweede en derde trap. Daarboven volgt dan nog de bekroning bestaande uit twee trappen.

Bij een vroegere restauratie is de top enigszins gewijzigd, waarbij ook de vleugstukken niet meer werden aangebracht.

Aan de zijgevel (zijde Wijnbrug) treffen we nog een typisch uitgemetselde schoorsteen aan, op consoles met booglijst, waarvan een der sluitstenen is voorzien van het jaartal 1618.

Inwendig bevatte het pand aanvankelijk een hoog voorhuis met zogenaamde insteekkamer, waarvan de vloer later werd doorgetrokken tot aan de voorgevel.

Uit archivalia bleek dat het pand in 1762 werd samengevoegd met het achterliggende pand, waarbij de naam '*De Pauw*', welke ook thans nog wordt gevoerd, reeds werd vermeld.

Ruim 125 jaar kaas

In 1827 kwam het voorgedeelte, met een achteruitgang onder het aanvankelijk toegevoegde pand door, in handen van de familie Ouborg, die er langer dan 125 jaar een winkel in kaas en aanverwante artikelen in heeft gedreven.

In deze tijd is de vloer van de vroegere insteekkamer naar voren doorgetrokken tot boven de voordeur. De wanden van de tussenverdieping werden uitgevlakt en met behangerslinnen overtrokken; de zich in deze ruimte bevindende gebeeldhouwde consoles, onder de zware eiken moerbalken der eerste verdiepingvloer, werden eenvoudig in het vlak van de wand afgehakt. Op de eigenlijke eerste verdieping werd onder de moerbalk van de zolderverdieping een houten wand van zogenaamde kraaldelen geplaatst.

De zich daar bevindende gebeeldhouwde vrouwenkop werd gelukkig niet afgehakt, maar met zorg uitgebroken en als curiositeit bewaard; zij is evenwel door de vorige eigenaar als souvenir meegenomen. Hoewel het pand 'De Pauw' in zijn geheel op de rijkslijst van monumenten wordt vermeld en als zodanig ook valt onder de beschermende bepalingen, kon tegen deze handelwijze weinig worden ingebracht, aangezien de schending heeft plaatsgevonden voordat de beschermende bepalingen in werking traden. De vorige bewoner bleek echter tegen goede woorden en veel geld bereid deze console af te staan en deze siert thans wederom het vertrek, mét de overige gelukkig behouden gebleven consoles op de verdieping.

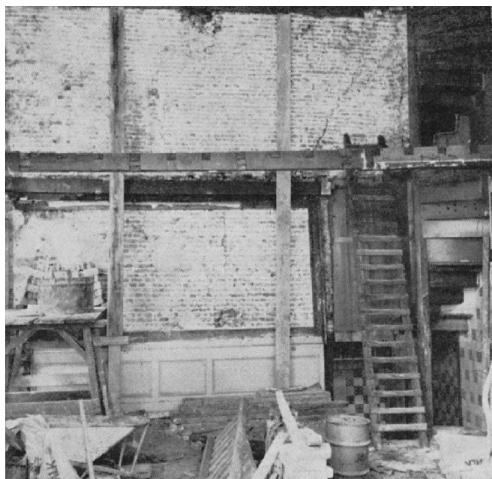

Behouden console op de eerste verdieping.

In het begin van de 20ste eeuw heeft het huis waarschijnlijk een grote beurt gehad. Het werd opgeknapt en voor verder verval behoed. De grote kans voor het verder voortbestaan, ja voor een herleving van het huis, kwam toen de laatste telg van deze familie Ouborg, een gehuwde vrouw met die naam als meisjesnaam, het huis om gezondheidsredenen verliet en de kaaswinkel liquideerde.

En toen bier

Een ogenblik dreigde het huis verder af te zakken naar een minder gelukkige bestemming, maar tenslotte bleek Heinekens Brouwerijen Nederland N.V. een serieuze gegadigde die de aantrekkelijke mogelijkheden van een op verantwoorde wijze gerestaureerd 17e-eeuws binnenhuis zeer wel doorzag.

Links de begane grond tijdens de restauratie ter plaatse van de bar.

Rechts de gelagkamer, bar en tussenverdieping na de restauratie (foto Rijksdienst voor de monumentenzorg).

Saillant detail daarbij is nog dat dit mede heeft geleid tot het uitvoeren van een inpandige waterkering in verband met de dijkfunctie van de Voorstraat. Deze waterkerende basisvoorziening heb ik in latere jaren tijdens restauraties meerdere malen toegepast

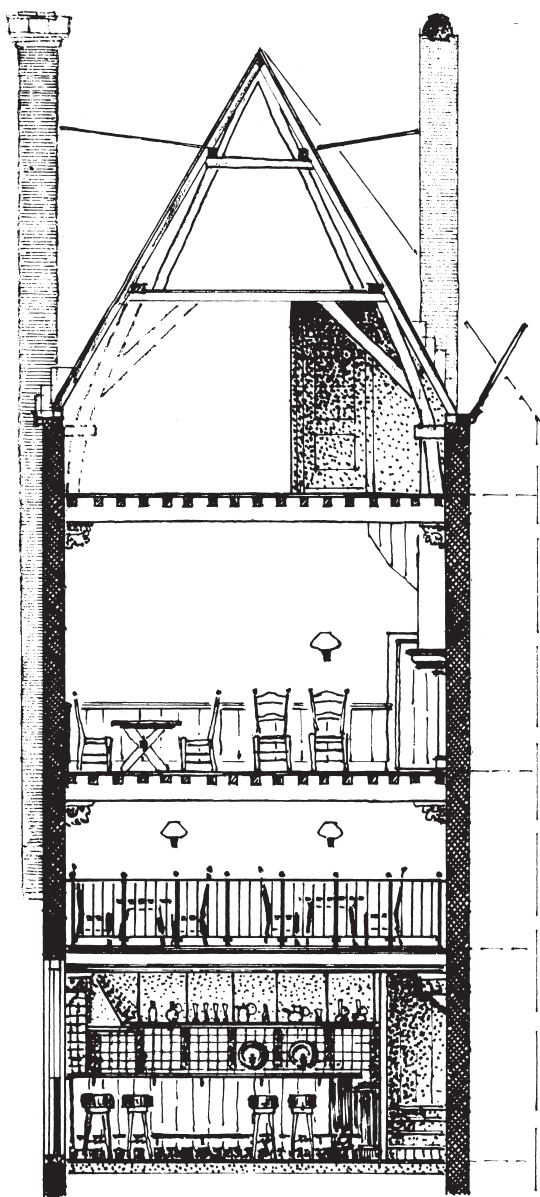
De technische leiding van de restauratie werd in handen gesteld van de restauratieafdeling van de plaatselijke dienst van openbare werken, welke de plannen ontwierp en de directie voerde bij de realisering daarvan.

Omtrent de restauratie zelf kan worden opgemerkt, dat het pand uitwendig slechts weinig in vormgeving werd gewijzigd. Zo werden in de voorgevel de lichtkozijnen niet in de oorspronkelijke vorm van kruiskozijnen teruggebracht. Evenmin is een poging gedaan de ontbrekende onderdelen van klauwstukken en de versieringen op de trappen in de vorm van obelisksen terug te brengen.

Ook de vormgeving van de in 1812 gewijzigde houten onderpui aan de Voorstraat werd gerespecteerd. Wel bleek bij de uitvoering dat de oorspronkelijke eiken puibalk nog schuilgaat achter het in 1812 aangebrachte lijstwerk.

Een typisch detail aan de zijde van de Wijnbrug wordt gevormd door het deurtje nabij de voorgevel, dat uitwendig als onder- en bovendeur werd gehandhaafd, zij het dat de bovendeur bestaat uit een omranding met glas.

Aan de voorgevel werd voorts een passend uithangbord toegevoegd, naar ontwerp en uitvoering van 'Aesthetica', Siersmederij Greefkes en Zn te Amsterdam. (dit is thans verdwenen)

Langsdoorsnede van de 'De Pauw' na de restauratie.

Interieur

Teneinde te voldoen aan de door de horecawet gestelde eisen van vloeroppervlak en hoogte, bleek het noodzakelijk de later doorgetrokken vloer van de insteekkamer weer in te korten, waarmee in dit opzicht de historische toestand werd hersteld. De houten scheidingswanden konden evenwel om bovengenoemde redenen niet worden gereconstrueerd. In plaats daarvan wordt de afscheiding op de entresol verkregen door middel van een eenvoudig ijzeren hekje; op de beganegrond wordt deze plaats gemarkeerd door de overgang van de twee patronen in de vloerafwerking van Naamse en witmarmeren tegels.

Op de verdieping werden bouwsporen aangetroffen van de vroegere stookplaats, hetgeen aanleiding is geweest andermaal een schouw aan te brengen, waarbij gebruik is gemaakt van een laat-17e-eeuwse gesneden houten boezemkap, welke in het depot van het museum te Dordrecht werd bewaard en welke afkomstig is van een reeds lang verdwenen pand uit de Wijnstraat. De bewerkte lijst van deze schouw toont rijkbeladen wijnranken, dus is wel van toepassing op de bestemming van het gebouw. Helaas kon nog niet worden achterhaald aan welke familie het zich in het midden bevindende alliantiewapen behoorde, mede doordat de voorstellingen geheel zijn uitgewist.

De gelagkamer met ingang. Aan de wand hangt een van de drie gobelins die inmiddels al weer jarenlang in de Statenzaal van het Hof hangen.

Op deze verdieping werden voorts nog bouwsporen aangetroffen, welke vroeger verbindingen met het aangrenzende huis aan de Wijnbrug hebben uitgemaakt. Op twee plaatsen werden namelijk deurkozijnen aangetroffen, waarbij uit de toegepaste materialen en de vormgeving bleek, dat zij op zeer verschillende tijdstippen werden aangebracht. De oudste hiervan werd aangetroffen nabij de spiltrap en zal vermoedelijk reeds sedert de stichting deel van het gebouw hebben uitgemaakt.

Bij de restauratie is het massieve metselwerk, waarmede dit in eikenhout uitgevoerde kozijn naderhand was opgevuld, tot halverwege de muurdikte verwijderd en is in dit kozijn een oud eikenhouten deurtje aangebracht.

Het tweede aangetroffen kozijn, uitgevoerd in grenenhout en gelegen nabij de zijgevel aan de Wijnbrug, is uitgebroken en het gat aangevuld met metselwerk, hetgeen alleen om technische redenen al zeer wenselijk bleek. De doorgang onder het pand aan de Wijnbrug naar de Wijnhaven wordt thans geblokkeerd door een betonnen wand teneinde bij hogere vloten de kelders watervrij te kunnen houden. Overigens zijn in de kelder de nodige technische voorzieningen aangebracht.

Tenslotte kan nog worden gememoreerd dat in de gelagkamer drie vroeg-17e-eeuwse consoles werden geplaatst, namelijk twee stuks onder de moerbalk van de entresol en één onder de moerbalk van de eerste verdiepingvloer. Deze consoles kwamen evenals de schouwkap uit het fragmentendepot; de herkomst ervan kon evenwel niet meer worden nagegaan. De hierna nog ontbrekende consoles onder de voorste moerbalk van de eerste verdiepingvloer werden in opdracht vervaardigd door de beeldhouwer Meindert de Boer, die de vormgeving bepaalde in aansluiting met de nog aanwezige oorspronkelijke consoles onder de balklaag van de zoldervloer op de eerste verdieping, zonder deze evenwel slaafs te kopiëren.

Toelichting:

Cartouche	= benaming voor een ruimtelijke uitbeelding van een door omkrullende randen omlijst rechthoekig of ovaal oppervlak
Console	= een houten of stenen uit de muur stekend versierd bouwonderdeel ter schraging
Penant	= een smalle muurdam tussen twee openingen of vooruitspringende bouwdelen
Egge	= dagzijde van een opening in een muur voorzover deze voor het kozijn uitsteekt
Insteekkamer	= een entresol: tussenverdieping in een grotere ruimte met een gesloten wand
Kraaldeel	= een sedert de 19e eeuw toegepaste profilering tussen aaneensluitende planken (meestal in een wand) om krimpnaaden te camoufleren (onder invloed van de machinale houtbewerking)
Klawwstuk	= een vaak ter weerszijden bij een trapgevel geplaatst bewerkt vleugelstuk in natuursteen; 16e en 17e eeuw
Boezemkap	= een bewerkt steunbalkelement aan de onderzijde van de vooruitspringende schoorsteenboezem

Een verrassende vondst

Jan Koonings

Bij een van de opgravingen op het Statenplein in 1997 kwam er een naar onze begrippen een heel vreemde vondst uit de modder naar boven. Het betrof een kaurischelpje. Velen van u zal dit waarschijnlijk helemaal niets zeggen, maar in de munt- en penningkunde betekent de benaming kaurischelpje wel degelijk iets. Dit soort schelpje is in vele streken eeuwenlang gebruikt als een ‘primitief’ betaalmiddel (ruilmiddel). Zo niet in onze gebieden, daar werden transacties afgewikkeld met geslagen munten. In de landstreken waar deze ‘moderne’ vorm van betalen onbekend was, werden andere voorwerpen als ruilmiddel gebruikt, onder andere dus deze schelpensoort.

Hoe kwam nu dit schelpje in Dordrecht en wat werd er mee gedaan? Om deze vraag te beantwoorden, hebben we ons in deze materie verdiept en zie hier het resultaat.

De kaurischelp (Cypraea moneta)

De Latijnse toevoeging ‘moneta’ geeft aan dat bij het benoemen van de schelp deze als betaalmiddel in gebruik was. Dit zeeschelpje – dat diverse kleuren heeft van wit/geel naar grijsachtig, soms met een oranjeachtige ring of grijze strepen bovenop – is niet groter dan circa 2,5 cm. Het oogt zeer fraai en lijkt wel van glimmend porselein te zijn gemaakt. De bewoners van deze behuizingen worden dan ook wel porseleinslakken genoemd. Onderling kunnen de schelpen qua uiterlijk wel wat van elkaar verschillen, afhankelijk van de plaats waar zij worden gevonden. Zij zijn inheems in de tropische zeeën zoals de Pacific en de Indische Oceaan. In veel plaatsen – zelfs ver van hun oorsprong – werden de schelpen als ruilmiddel geaccepteerd. Marco Polo kwam deze schelpen in China tegen, maar ze zijn eveneens in de ruïnes van Ninivé gevonden, evenals op primitieve plaatsen in de Nieuwe Wereld, Amerika. Vermoedelijk werden deze schelpen voor handelsdoeleinden door ontdekkingsreizigers meegenomen. De kaurischelp werd ook als sieraad gebruikt. Aanvankelijk werden de kaurischelpen op de Malediven en op Sri Lanka gebruikt waar ze werden gevonden en nóg aangetroffen worden. Van daar verspreidde het gebruik van deze schelpjes zich over Voor-Indië en een groot deel van Afrika. Zelfs op Nederlands Nieuw-Guinea en in Suriname werden de kaurischelpen gebruikt. Denk niet te licht over de waarde van deze schelpen, want er was een tijd dat op Nederlands Nieuw-Guinea voor een varken vijf kauri’s moesten worden betaald en voor een vrouw drie! In 1954 zag ik op de markt in Paramaribo dat ook daar de kauri’s als geld werden gebruikt, voornamelijk ten behoeve van de boslandbewoners. Ik heb er een paar gekocht. Ze zaten in de kassa, een oude jampot. Ik betaalde er vijf cent Surinaams per stuk voor, dat was tien cent Hollands.

Statenplein

Terug nu naar het Statenplein. Toen we met de Archeologische Dienst weer eens naar Leiden gingen om onze muntvondsten te tonen in het Koninklijk Penning Kabi-

Kaurischelp. Afmetingen 18 mm lang en 12,5 mm breed. Datering omstreeks 1640.
Vindplaats: Statenplein Dordrecht, 1997. Inventarisnummer: 9701.369.029
(foto's: Dordts Archeologisch Centrum)

net, ging de kauri uiteraard mee. Daar reageerden de medewerkers even verrast als wij hier in Dordrecht deden. Er werd meteen een foto van gemaakt en de kauri werd ‘gedateerd’ op circa 1640. Dit strookte met de datering van de grondlaag waarin de schelp werd gevonden. Was echter nog steeds de vraag onbeantwoord waarom en hoe de schelp op het Statenplein terecht kwam.

U weet het, het geluk is met de domme. In het boekje ‘Schepen met geld’ – van Arent Pol van het Koninklijk Penning Kabinet – dat gaat over de handelsmunten van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (1602-1799) vonden we op bladzijde 58 een algemene carga(lading)lijst van acht VOC-schepen die in augustus 1649 in Nederland gearriveerd waren. Tussen de kruidnagelen, nootmuskaten, kaneel, salpeter, gember en fijn Japans staafkoper en dergelijke ontdekten we een post van 39.640 cauris de Maldiva of Bougies. Het gaat dus om kaurischelpen uit de Malediven en/of Bougainville (Solomoneilanden ten oosten van Nieuw-Guinea). Kennelijk heeft de VOC daar een behoorlijke hoeveelheid schelpjes ingeslagen om er elders handelsactiviteiten mee te bekostigen. Het gaat echter te ver om te zeggen dat de Dordtse kauri er een van de bovengenoemde is. Het is echter wel goed denkbaar dat een zeeman ergens zo’n rariteit in zijn zak heeft gestoken om die thuis te laten zien, waarna het in de Dordtse bodem terecht is gekomen.

Een van onze leden trekt aan de bel

Het verdwenen archief van de HTS (de vroegere MTS) te Dordrecht

Er dreigt voor Dordrecht en omstreken een uniek archief verloren te gaan. Het betreft het archief van de HTS, de voormalige MTS, het onderwijsinstituut dat vanaf 1911 was gevestigd in de Oranjelaan. Toen de HTS opging in de Rotterdamse Hogeschool en Omstreken – de HR&O – werd met de zelfstandigheid eveneens het archief overgedragen, waardoor gegevens over de school, leerlingen, oud-leerlingen, de bond van leerlingen, leraren en opleidingen voor Dordrecht verloren dreigen te gaan.

Ten behoeve van het onderzoeken van enkele bedrijfsgeschiedenissen in de regio ging ik op zoek naar gegevens van oud-leerlingen van de HTS, niet wetend dat de HTS al was gesloten en was overgebracht naar Rotterdam. Over een eventueel achtergelaten archief wist niemand iets te vertellen, ook niet op het Stadsarchief. Na langdurig speurwerk kwam ik er achter dat het oude archief van de Dordtse HTS was opslagen in de Rotterdamse locatie Wijnkade van de HR&O. Maar wie beheert daar het archief en is het ter inzage? Uiteindelijk is mij nu bekend – na een half jaar – dat het oud archief van de HTS onder beheer staat van dhr. F. Smits. Ik heb nog geen contact met hem gehad, laat staan een bezoek gebracht aan het oud-archief van de Dordtse school. De vraag is vooral: *Hoe krijgen we dit belangrijke archief* – niet alleen voor het schrijven van een bedrijfsgeschiedenis, maar evenzeer uit onderwijskundig en historisch oogpunt – *weer terug in Dordrecht*?

Mevrouw H.W.G. van Blokland-Visser, Papendrecht

Afscheid van een toren, leve de Watertoren!

Cees Esseboom

Inleiding

In augustus 2001 werd de laatste hand gelegd aan de restauratie en de verbouwing van de voormalige Dubbeldamse watertoren en aan het realiseren van een drietal paviljoens aan de voet van de toren. De Stichting Watertoren Buitenlust – eigenares van de toren – mag trots zijn op het resultaat. Zij wist niet alleen de watertoren te behoeden voor de sloop, maar slaagde er tevens in de toren weer functioneel te maken. De toren werd voorzien van een lift en een grote verscheidenheid aan activiteiten, verspreid over een negental etages. Bezoekers worden ontvangen in een restaurant, filmzaal, uitkijkpunt (op circa 23 m hoogte) en vergaderruimte. De paviljoens bieden ruimte aan een poldereetcafé, een verswinkel en een verhuurbedrijf van fietsen. De toren werd in de prachtige zandkleur gebracht zoals het de architect in 1915 voor ogen stond. Het vernieuwende ontwerp van een slanke toren in gewapend beton was van ir. Arie Visser (geboren 1885 te Papendrecht, trouwde in 1917 met de Dordtse Ottoline Dicke) die er nieuwe ideeën op nahield die aan kritiek bloot stonden. Hij ontwierp eveneens de watertoren van Nieuw Lekkerland (1915) en Ouderkerk a/d IJssel (1916). Het architectenbureau Van Ommen en Hofwegen uit Rotterdam leverde 85 jaar later een waardevolle bijdrage aan het behoud en de reconstructie van de Dubbeldamse toren.

Op een moment dat de toren weer een geheel andere bestemming krijgt – hij kreeg er al diverse na de buitengebruikstelling in 1972 – lijkt het zinvol terug te kijken op de ontstaansgeschiedenis van dit bouwwerk.

Drinkwaterleiding voor een deel van de Mijl

Op 15 april 1890 sloten de gemeenten Dordrecht en Dubbeldam een overeenkomst aangaande het doortrekken van de hogedrukwaterleiding op Dubbeldamse grond tot aan de Glazenstraat, (de Eerste Tol). Tot dan betrokken deze Dubbeldammers hun drink- en werkwater uit de Dordtse Stadsvliet (bij de Dordtenaren toen beter bekend als de vuile vliet of wat onparlementair: de strontvliet). Het rioolwater van de stad werd aan het einde van de Spuiweg via een duiker in de spoorweg Rotterdam-Lage Zwaluwe afgevoerd via de sloot langs de zuidzijde van de spoorweg tot aan de Weeskinderendijk, dan langs de Weeskinderendijk (de Vlietweg) naar de NO-bermsloot van de Brouwersdijk in ZO-richting naar de kruising met de Bosboom Toussaintstraat, langs de zuidkant van de Jan Vethlaan (kade) WZW tot aan de Zuidendijk en langs de NO-kant van de Zuidendijk verder NW tot het stadsstoomgemaal aan de Mijl, waar het water van de Vliet werd geloosd in de Kil.

Klachten over de onbruikbaarheid van dit Dordtse rioolwater was de aanleiding. De stad zal buizen leggen in het gedeelte van de Zuidendijk dat loopt vanaf de Gravendeelse dijk tot aan de Rijksstraatweg, beter bekend onder de naam Glazenstraat. Daarmee werd een groot gedeelte van het voormalige dorp de Mijl (gemeente Dubbeldam) van drinkwater voorzien.

De Watertoren van Dubbeldam waarvoor Architectenbureau Visser & Smit uit Papendrecht in 1915 het onorthodoxe en gedurfde ontwerp leverde. De Provinciale weg heeft nog geen reconstructie ondergaan en de telefoonlijnen gaan nog via palen door het landschap, onder andere naar de 18^e-eeuwse boerderij op de voorgrond die na een grote brand in 1992 werd herbouwd (foto Stadsarchief Dordrecht).

Het betekende een begin, maar een uitbreiding werd er vanwege de uitgestrektheid van de gemeente Dubbeldam en de financiële consequenties niet aan gegeven. De noodzaak van een betere drinkwatervoorziening was echter voor de Dubbeldamse bestuurders overduidelijk en zij zochten de oplossing in een verordening met betrekking tot het bouwen van regenputten. In 1904 werd een bouwverordening afgekondigd waarbij in of bij elk te stichten woonhuis een regenbak moest worden gemaakt met een inhoud van ten minste 2 m³. Er werd bepaald dat elke woning binnen vijf jaren na het in werking treden van deze verordening *‘van een middel tot voorziening van drinkwater moet worden voorzien’*. Het bleek een kostbare zaak voor de Dubbeldammers, want vijf jaren later bezaten nog niet alle huizen de voorgeschreven installatie.

Ondertussen zocht Dubbeldam in 1907 opnieuw contact met Dordrecht over een mogelijke aansluiting op het Dordtse waterleidingnet. Een aansluiting zou volgens de directeur van de *‘Gasfabriek en Hoogdrukwaterleiding der gemeente Dordrecht’* moeten plaatsvinden vanaf de toegangsweg naar de watertoren over de Noordendijk tot aan de grens van de gemeente, daar een watermeter plaatsen (beter twee ter onderlinge controle), dan de leiding verder trekken en van drinkwater voorzien: het Vissertje, het Wegje (*de Rechte Zandweg*), de Reeweg, het Kromme Zandwegje en de Dubbeldamse weg om – indien dit nodig mocht blijken – door de Dubbeldamse polder ook de bewoners aan de Dubbeldamse dijk (Krommedijk) aan te sluiten (SAD 200-1256).

Het kwam er niet van. Dubbeldam schrok terug voor de financiële aspecten van de aanleg en het onderhoud van het buizenet. Het dorp vertrouwde op de regenputten.

Een breed gedragen verzoekschrift

Het drinkwaterprobleem bleef echter bestaan. In een verzoekschrift van 10 december 1910 – ondertekend door ongeveer 150 Dubbeldammers uit de kom van het dorp – wordt opnieuw de aandacht van het gemeentebestuur gevraagd voor het drinkwaterprobleem. Zij wijzen de bestuurders erop dat de regenputten die bij de meeste huizen in de kom van het dorp werden aangelegd onvoldoende goed drinkwater leveren in tijden van langdurige droogte. Op de plaatsen waar zich bakkerijen, smederijen enz. bevinden, is het water uit deze putten bovendien nagenoeg onbruikbaar door het vet en vuil dat in de goten en op de daken neerslaat en het opgevangen regenwater verontreinigt. Het gevolg van het een en ander is dat de bewoners het water uit de sloten gebruiken als drinkwater. Voor de gezondheid in het algemeen en bij ziekten of epidemieën in het bijzonder is het van groot belang dat zuiver water wordt gedronken. Deze zomer waren er diverse gevallen van tyfus, die waarschijnlijk werden veroorzaakt door slecht drinkwater, zo betogen de ondertekenaars. De dorpeelingen hebben behoefte aan een betere drinkwatervoorziening dan die via de onhygiënische regenputten, een behoefte die zich bij uitbreiding van de gemeente steeds sterker zal doen voelen, zo menen de adressanten. De Gezondheidscommissie, zetel Oud-Beijerland –die een kopie van de rekwesanten ontving– steunt dit verzoekschrift in een schrijven van 17 december aan B&W van Dubbel-

dam. Het grondwater is volgens de commissie onbruikbaar voor drinkwater en het is evenmin geschikt voor huishoudelijk gebruik. Zij doet de suggestie aan te sluiten op het Dordtse waterleidingnet. Een eerste aanzet van een Dubbeldams buizennet zou kunnen omvatten: de kom van het dorp, het Vissertje, het Wegje, de Reeweg, het Zandwegje en de Dubbeldamse weg.

De gemeenteraad en B&W weten geen raad met het zwaarwegende verzoek en besluiten *‘na eenige discussie het request om een waterleiding eenigen tijd aan te houden’*. Na enkele maanden met deze kwestie te hebben rondgelopen, besluit de Raad op 22 april 1911 vanwege ‘de hoge kosten’ afwijzend te beschikken.

Toch bleef het gemeentebestuur zoeken naar een goedkopere oplossing voor aansluiting op het Dordtse buizennet. Wellicht zou de waterleiding die naar de buitenplaats Dordwyk liep, doorgetrokken kunnen worden. In oktober 1912 verklaart Dordrecht echter dat de waterleiding naar *Dordwyk* niet dienstbaar is te maken voor waterverschaffing aan de gemeente Dubbeldam. De leiding naar Dordwyk is alleen voldoende voor de bewoners van die buitenplaats.

Opnieuw een petitie

De Dubbeldammers berusten echter niet in hun lot en op 30 augustus 1913 stuurt een aantal bewoners opnieuw een wederom door ongeveer 150 personen ondertekende petitie aan de gemeenteraad:

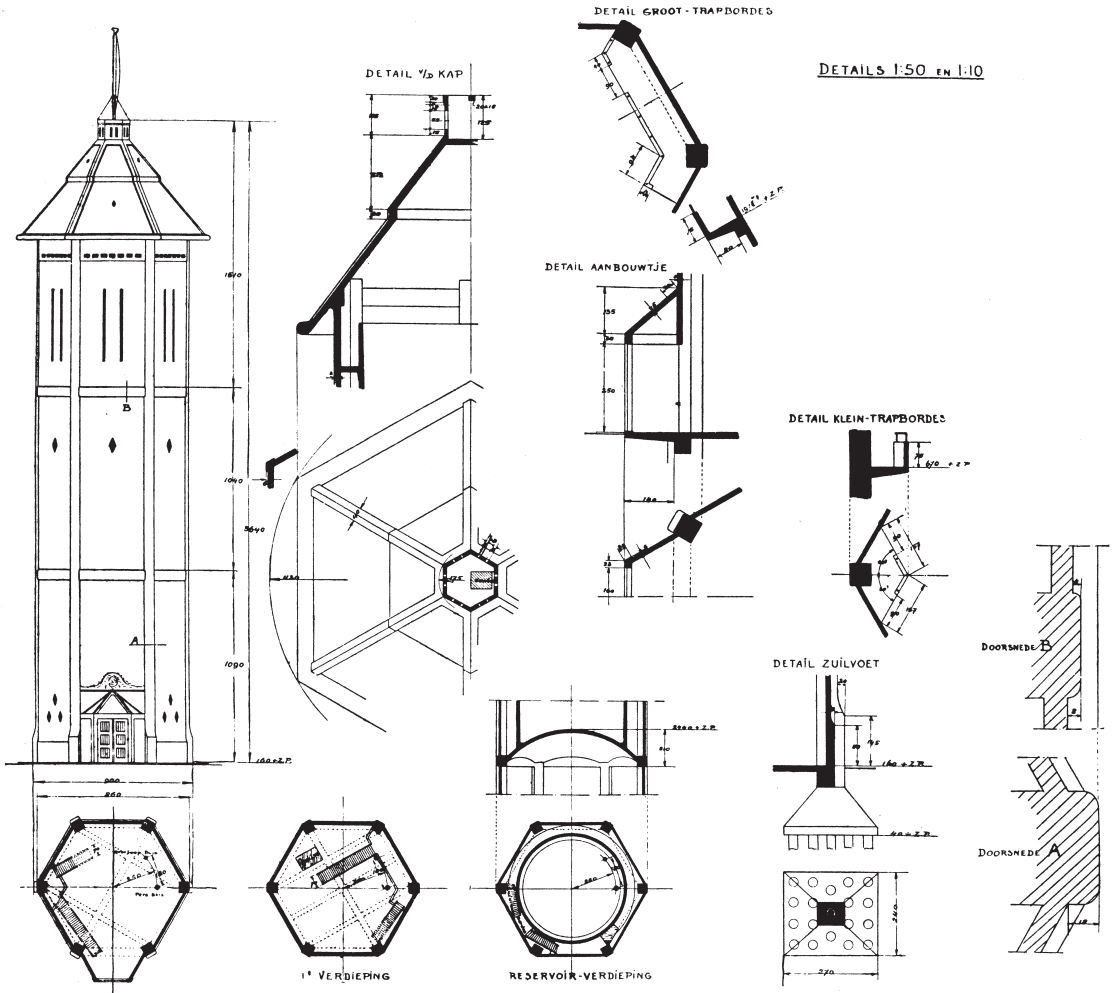
‘Geven met verschuldigde eerbied te kennen, ondergetekenden allen bewoners van deze gemeente. Dat al hunnen huizen voorzien zijn van regenputten, dat echter door de langdurige droogte deze regenputten allen ledig zijn en zij daarvoor verplicht zijn in den ouden toestand te vervallen; n.l. water te gebruiken uit de slooten. Daar dit water echter in een verregaanden slechten staat verkeert, vooral aan den Reeweg dat dit beslist nadeelig voor de gezondheid moet zijn. Reden waarom zij UEd beleeft verzoeken spoedig middelen te beramen om tot een goede watervoorziening te geraken, in het belang der Volksgezondheid.’

Ook de inspecteur van de Volksgezondheid dringt diverse malen aan op een betere drinkwatervoorziening. B&W en de gemeenteraad besluiten informatie in te winnen bij dorpen die reeds een waterleidingnet hebben gerealiseerd of daar mee bezig zijn. De burgemeester van 's-Gravendeel antwoordt 20 september 1913 op een schrijven van burgemeester Jas. De stichting van een gezamenlijke waterleiding voor Strijen en 's-Gravendeel gaat ongeveer f 160.000 kosten en de kosten van de grond worden geraamd op f 9.500. Door de uitgestrektheid van de gemeente Dubbeldam zal dat daar weinig minder kosten, zo meent hij. De burgemeester van Strijen reageert eveneens. De aanbesteding van de diverse werken voor Strijen alleen, worden door hem geschat op f 86.250.

Er komt schot in de zaak

Het architectenbureau Visser & Smit uit Papendrecht en Oud-Beijerland dat reeds de ontwerpen voor een aantal waterleidingbedrijven heeft gemaakt en heeft helpen uitvoeren, meldt zich schriftelijk op 27 september 1913 bij burgemeester D.H. Jas.

WATERTOREN TE DUBBELDAM.

De Dubbeldamse watertoren In een afwijkende uitvoering: gewapend beton en een rechte slanke vorm. De horizontale banden geven de verdiepingen aan. Met de ijzeren vlaggenmast mee reikt de toren hoger dan 40 meter (afgebeeld in tijdschrift 'Gewapend beton', Stadsarchief 489-30869).

De architecten hebben in de krant gelezen dat Dubbeldam gaat pogen een waterleidingbedrijf te stichten. Zij worden uitgenodigd de mogelijkheden voor Dubbeldam toe te lichten. Een van hen – J. Smit – wil in de eerste plaats weten of het drinkwater zal worden gewonnen uit bronwater of rivierwater. Het laatste is het duurst. Bronwater is bovendien vrij van besmettelijke ziekten. *'Hier staat echter tegenover dat voor de wasscherij de huismoeders meer zeep moeten gebruiken.'* Bij gelijke geschiktheid, geeft hij de voorkeur aan bronwater, *'al bevinden zich hierin ijzerdeelen daar dit niet nadeelig is voor de gezondheid. Het ijzer kan er gemakkelijk*

uit worden gefilterd waarna het zuiverste bronwater resteert'. De kosten van een voorlopig onderzoek bedragen f 50. De gemeente verleent een voorlopige opdracht voor het opzetten van een bronwaterleiding.

De aanleg van een bronwaterleiding gaat in aanleg ongeveer f 71.000 kosten en vergt jaarlijks een bedrag van f 6.000 aan uitgaven. Visser & Smit denkt te gaan werken met drie bronnen die elk een vermogen hebben van 20 m³ water per uur.

Proefboringen

Er wordt een proefboring verricht op het land van een van de leden van de ingestelde Commissie voor de Waterleiding. Het onderzochte watermonster uit een zandlaag op circa 20 meter diepte wordt voorzien van een laboratoriumrapport:

'Het water is bij ontvangst zeer troebel door afgezet ijzer. Bij eenvoudige filtratie in het laboratorium wordt niet direct een helder filtraat verkregen.

Na test de conclusie:

Zeer hard water, hoog chloorcijfer, hoog permanganaatcijfer. Dit laatste in verband met het moeilijke filtreren (natroebelen) wijst op veenwater. Vermoedelijk is het water bacteriologisch nu wel goed, maar het is de vraag of dit zoo zal blijven. Technisch is het water slecht. M.i. ongeschikt voor drinkwatervoorziening, tenzij niets beters is te krijgen. Voor centrale voorziening niet deugdelijk.'

Was getekend: J.W. de Waal, Culemborg 24 October 1914.

De voorlaatste zin uit het rapport van De Waal is opmerkelijk te noemen. In november 1914 gaan M. Visser en J. Smit in op de analyse van het watermonster. *'Na verschillende aardlagen gepasseerd te zijn hebben wij een zandlaag aangetroffen ter dikte van 10,15 meter waarvan het begin is gelegen op 11,25 meter beneden de oppervlakte'*. Dit water bleek echter ongeschikt volgens de analyse. Weer een zandplaat gevonden van 9,80 meter dikte op een diepte van 29,6 meter. *'Dit zand, dat fijn van korrel en blauw van kleur is, kan evenwel geen goed drinkwater bevatten, terwijl ook de vraag rijst, of de toevoer ook voldoende zou zijn.'* Daarom geen proefpomp gedaan, maar doorgeboord. Op zaterdagmorgen 31 October was de boor tot aan 41 meter diepte gevorderd. Het had geen zin door te gaan, want omdat wij *'... op de Zuidhollandsche Eilanden veel boringen hebben uitgevoerd, welke meer of minder goed water hebben opgeleverd, doch indien wij een diepte van ongeveer 40 meter overschreden, was het water steeds te zout. Ook omdat wij in een laag zeeklei gevorderd waren en 40 meter diepte werd overschreden, konden wij vrij zeker zeggen dat het water daar beneden gevonden zout zou zijn'*.

Visser & Smit bevelen derhalve geen bronwaterleiding aan. Zij bieden aan een gratis onderzoek uit te voeren voor het realiseren van een rivierwaterleiding.

Een rivierwaterleiding

Het gemeentebestuur gaat akkoord met een rivierwaterleiding, maar heeft twijfels over de plaats voor het innemen van rivierwater, bij het Vissertje of wellicht bij Wioldrecht? De laatste plaats toch maar niet, want de Kil is slecht *'daar al het vuil*

van Dordrecht in die rivier wordt geworpen'. Het is een terechte opmerking, want de rivier is bij het gemaal aan de Mijl enkele honderden meters lang een open riool van Dordrecht. In de Dordtse gemeenteraad wordt dit in april 1916 benadrukt door op te merken dat de bewoners van de punt van het gors De Krabbe (Duivelseiland) tussen Mallegat en Oude Maas buitengewoon slecht drinkwater hebben.

Visser & Smit krijgen opdracht een berekening te maken voor een plan tot rivierwaterleiding. Het architectenbureau ontwikkelt drie plannen die in februari 1915 worden voorgelegd. Het eerste plan voorziet in het leveren van drinkwater aan Dubbeldam zonder Wioldrecht en met waterinname aan de Kop van 't Land; geschatte kosten f 81.314.

Het tweede ontwerp is gelijk aan het eerste, maar nu wordt ook Wioldrecht van drinkwater voorzien. Bij realisering van dit plan wordt er bij de rivier de Kil een hulpwatertorentje gebouwd; geschatte kosten f 100.624. Bij plan 3 is gedacht het pompstation te plaatsen op een van de landerijen naast de Kilweg gelegen, met watertoevoer uit de Kil; de geschatte kosten bedragen dan f 92.144.

Plan 1 verdient de voorkeur, omdat dat goedkoper is en *'daar de rivier de Nieuwe Merwede niet zoo aan verontreiniging is blootgesteld als de rivier de Kil, hoewel het water aan de Kil onttrokken, ook goed voor het gebruik geschikt is'*.

De Raad besluit: uitvoering Plan 1

In 1915 komt Visser & Smit met een ontwerp voor een waterleidingnet geschikt om 5.000 inwoners *'water te leveren bij een normalen arbeidsdag van 8 uur'*. Per uur zal er 50 m³ water uit de rivier kunnen worden gepompt. Het pompstation zal worden gevestigd aan de Kop van 't Land aan de Heerenweg. Voor het buizenet is eveneens een ontwerp gemaakt.

De leiding gaat langs de Heerenweg, de Zuidendijk met een sprant naar de Noordendijk, de Reeweg tot aan de grens, de Vissersdijk tot aan de Spoordijk, de Krommedijk gedeeltelijk, de Kromme Zandweg, het Kooipad, de Rechte Zandweg, de Dubbeldamse weg, de Kleine Straatjes (*Jaslaan*), de Oudendijk vanaf de hofstede Haaswijk (*thans is daar Stg De Hoop, hoek Prov. Weg*) tot aan de Spoorweg, de Stevensweg, de Zuidendijk, de Dwarsweg (*Smidsweg*), de Reeweg, de Rijksstraatweg tot aan Gravestein (*dan buitenhuis van S.M. Hugo van Gijn*), de Reeweg, de Wioldrechtse Zeedijk van de Beerkade tot aan de Tweede Tol, de Rijksstraatweg, de Wioldrechtse Zeedijk van de Tweede Tol tot even voorbij de Dwarsweg, de Dwarsweg en de Kilweg tot voorbij de hofstede Overkerk.

De Raad gaat akkoord met het voorgelegde plan en neemt op 3 juli 1915 het besluit een rivierwaterleidingbedrijf te stichten.

Verwerving van grond en toestemmingen

Er dient nog veel werk verzet te worden eer de waterleiding gerealiseerd kan zijn. In de eerste plaats dient de financiering van dit omvangrijke project te worden geregeld. Daarnaast moet voor de watertoren, het pompstation en de machinistwoning

grond worden verworven en bovendien is de toestemming nodig van verscheidene grondeigenaren om het buizenet te kunnen aanleggen. Bovendien zullen er aanbestedingen dienen plaats te vinden voor de opstallen, machines, buizen en vele andere verwante zaken.

Dat er al onderhandelingen gaande waren voor het raadsbesluit werd genomen, blijkt uit het aanbod van J. in 't Veld Az die in april – na een brief van de gemeente – verklaarde bereid te zijn een stuk weiland aan de gemeente te verkopen van 20×20 meter gelegen aan de Reeweg kadastraal bekend als sectie A nr. 1030 tegen een prijs van $f\ 2,50$ per m^2 . Op die grond zou de watertoren worden opgericht. Bij een gangbare hectareprijs van $f\ 3.000$ wordt dit door de ambtenaren schandalig hoog gevonden. Hierop wordt natuurlijk niet ingegaan, maar de gemeente zal hem $f\ 1$ per m^2 bieden, wat In 't Veld echter van de hand wijst. In augustus 1915 kan de Raad deze zaak afwikkelen met A.J. Lebret door van hem $500\ m^2$ grond aan de Kromme Zandweg te kopen tegen $f\ 1$ per m^2 .

Voor de verwerving van de grond aan de Kop van 't Land verlopen de zaken plezieriger. H.B. de Roo van Capelle reageert naar B&W met een schenking. De grond is nodig voor het maken van een machinekamer, pompinstallatie, filters en machinistwoning ten behoeve van de waterleiding. De grond (eigendom van zijn echtgenote) wordt – gezien het belang van het project – door De Roo van Capelle gratis afgestaan aan de gemeente.

Het gemeentebestuur van Dordrecht maakt geen bezwaar tegen het leggen van waterleidingbuizen en spranten in de Zuidendijk, de Reeweg Zuid en de 's-Gravendeelse dijk, op voorwaarde dat de schade wordt vergoed en er een jaarlijkse recognitie van $f\ 1$ wordt afgedragen aan de stad. Ook Baron van Boetselaer – de ambachtsheer – heeft geen bezwaar, mits eventuele schade wordt betaald en ook de ambachtsheer van de Heerlijkheid van Wieldrecht gaat akkoord, evenals het Polderbestuur van Wieldrecht. Het bestuur van de Vier Polders moet nog antwoorden, maar van die zijde wordt geen bezwaar verwacht, zo kan in juni 1915 worden vastgesteld. Een belangrijke partner in het toestemmingsproces vormde het ministerie van Waterstaat. Dit ministerie – afdeling Spoorwegen – reageerde in november positief op een adres van B&W van Dubbeldam voor het mogen leggen en onderhouden van waterleidingbuizen in vier overwegen van de spoorweg Rotterdam-Breda.

Het financiële aspect van het waterleidingproject wordt door de Raad op 1 januari 1916 aangepakt met het besluit een 50-jarige geldlening aan te gaan van $f\ 140.000$ (was oorspronkelijk geschat op $f\ 134.000$) tegen 5% interest per jaar. Later – in november 1917 – zal een aanvullend krediet van $f\ 19.000$ noodzakelijk blijken vanwege de hogere stichtingskosten van de waterleiding.

Inschrijving en aanbesteding

Het gemeentebestuur maakt het bestek bekend van de werken die aan de Reeweg (Haaswijkweg-Oost) en op de Kop van 't Land moeten worden uitgevoerd:

- a. Het bouwen van een watertoren met bijkomende werken in gewapend beton, in de gemeente Dubbeldam, op een stuk grond Sectie A 1021;

- b. Een oppervlaktefilter, voorfilter en reinwaterkelder met bijbehorende werken op een terrein in de gemeente Sectie B 850, aan de Kop van 't Land.

Met betrekking tot de watertoren wordt verder vermeld:

Het terrein waarop de toren zal worden gebouwd, heeft den vorm van een rechthoekigen driehoek, waarvan de rechthoekszijden 36.50 M. en 27.50 M. lang zijn.

De afmetingen van den toren zijn als volgt:

Grootste breedte aan den voet ter hoogte van den vloer (over de kolommen gemeten)	9.10 M.
2 M. hooger, bovenkant plint	8.60 M.
De middellijn van den omgeschreven cirkel om den bovenkap is	11.70 M.
De middellijn van den omgeschreven cirkel om den lantaarn is	1.75 M.
De onderkant der zuilvoeten of teerlingen ligt	0.40 M. -/-
Bovenkant eerste vloer begane grond	1.60 M. +
Bovenkant tweede vloer 1 ^e verdieping	13.20 M. +
Bovenkant bodem van het reservoir	24.00 M. +
Bovenkant reservoir	31.50 M. +
Bovenkant van den lantaarn	38.00 M. +

De watertoren wordt geheel van gewapend beton gebouwd. Het bestek vermeldt vele andere zaken waaronder het voorschift dat de toren zal rusten op 116 vurenhouten

Het machinegebouw (met de gevelsteen 1916), de machinistwoning en het schuurtje staan er nog. Het machinegebouw / pompstation is weer ingeschakeld bij de waterwinning.

palen van 13 meter lang. Het reservoir in de toren – niet van ijzer, maar van beton – heeft een diameter van 6 meter en een hoogte van 7,5 meter, wat een inhoud betekent van ongeveer 200 m³, een gewicht in gevulde toestand van ruim 200 ton. Het betonnen reservoir wordt ondersteund door zes betonnen kolommen. Het puntdak is van beton en gekoolteerd.

Voor de werkzaamheden aan de Kop van 't Land luidt de informatie in het bestek:

‘Het werk bestaat in het maken der grond- en fundeeringswerken, het bouwen van een machinegebouw, machinistwoning, schuurtje, putten, buisleidingen, aanvoerbuisbescherming, slooten en afscheidingen, toegangsbrug, het transporteren en ten ruwste opstellen der machines en pompen en wat verder zal worden beschreven en voor en tijdens de uitvoering van dit werk zal worden aangewezen.’

Op 22 november 1915 worden in het gemeentehuis de enveloppen geopend en blijkt wie er heeft ingeschreven en voor welk bedrag. De werkzaamheden aan de Kop van 't Land worden op 6 december gegund aan de gebroeders J. en D. in 't Veld te Dubbeldam voor een bedrag van f 18.420, waarbij zich als borg hebben gesteld Arie in 't Veld – landbouwer te Dubbeldam – en Jan Harte, timmerman te Dordrecht. De hoogste inschrijving bedroeg f 23.980.

De bouw van de watertoren met toebehoren wordt gegund aan Stulemeijer & Co te Breda voor f 25.773. Uit het afgebeelde inschrijvingsbiljet voor het bouwen van de toren met toebehoren van de K.R. Betonijzer Maatschappij te Rotterdam blijkt het prijsverschil voor een wel of niet gebouchardeerde (opgeruwde betonnen zuilen en balken) watertoren.

Andere werken waarop kon worden ingeschreven waren: de levering van de gegoten ijzeren buizen en hulpstukken (Geveke & Co te Amsterdam voor f 46.428,62), het leggen van de buizen (J. en D. in 't Veld te Dubbeldam voor f 15.800), het leveren van de afsluiters met toebehoren (W.J. Stokvis K.F. van Metaalwerken te Arnhem voor f 1.954,18) en de pompen en machines (N.V. Crossley Motoren in Den Haag voor f 15.100). Dit laatste werk zal bestaan uit het leveren en werkvaardig opstellen van twee zuiggasmotoren met twee generatoren, twee hoogdruk en twee laagdruk centrifugaalpompen, een luchtcompressor, drijfwerk, riemen, pijpleidingen en wat verder tot een eerste klasse installatie behoort.

Tarieven van het leidingwater

Op 26 april 1916 bracht de Raad het voorstel ter tafel om een eventueel nadeel van de exploitatie van de waterleiding niet af te wentelen op de gemeente, maar op de waterverbruikers. De stemmen staakten echter: 5 tegen 5. In de volgende vergadering haalde het voorstel het met 7 : 3 wel. Het eerste boekjaar – 1917 – van het waterleidingbedrijf leverde een verlies op van f 7.720,20, maar dit werd toch door de gemeente gedragen.

De Raad stelde de tarieven van het drinkwater vast, waarvan de inwerkingtreding werd vastgesteld op 1 augustus 1916. Tevens werd de bouwverordening van 1914

Bijlage: Omschr. (2 bladen).
B. 4006.

Inschrijvingsbiljet Gemeente DUBBELDAM.

De ondergeteekende Koninklijke Rotterdamse Betonijzer-
maat^{Pij} voorheen Van Waning & Co wonende te Rotterdam

Provincie Zuid Holland , bij deze domicilie kiezende te
bij

verbindt zich bij onderteekening dezes, overeenkomstig de voorwaarden der aanbesteding,
vervat in het Bestek N°. 4 goedgekeurd den October 1915

tot de aanneming van Het bouwen van een Watertoren, een Opper-
vlakfilter en Voorfilter met Reinwaterkelder te Dubbeldam
voor eene Somma van Zeven en twintig duizend acht honderd
acht en negentig gulden, Zegge F. 27898.- wanneer de Water-
toren in cementspecie geschuurd wordt en
voor eene Somma van Acht en twintig duizend drie honderd
acht en negtig gulden, Zegge F. 28398.- wanneer de Water-
toren als gebouchardeerd werk moet worden behandeld.

voor eene Somma van

zegge f

Tot borgen stellen zich Cornelis Marinus Lugten
wonende te Rotterdam Provincie Zuid Holland
en Adriaan van Leerdam
wonende te Rotterdam Provincie Zuid Holland

Gedaan te Rotterdam den 20 November 1915.

De Borgen

De Aannemer

K. R. Betonijzer Maatschappij

voorheen van Waning & Co.

Directie

[Handwritten signature of Cornelis Marinus Lugten]
[Handwritten signature of Adriaan van Leerdam]

[Handwritten signature of K. R. Betonijzer Maatschappij]

aangepast. Alle eigenaars van gebouwen gelegen binnen 200 m van de hoofdbuis zijn verplicht die aan te laten sluiten op de waterleiding. De kosten van aanleg betaalt de eigenaar van het gebouw; het verbruikstarief is in het algemeen voor de bewoners. Licht het gebouw verder dan 200 m van het buizenet, dan moet een regenput worden gemetseld. Dit voorschrift geldt eveneens voor bestaande gebouwen en moet binnen een half jaar nadat de waterleidingvoorziening begint, worden uitgevoerd.

Er worden twee tarieven vastgesteld:

- tarief A voor huishoudelijk verbruik volgens abonnement;
- tarief B voor huishoudelijk verbruik en tevens voor nering of bedrijf, via een watermeter.

De toelichting op de tarieven vertelt tevens iets over de sociaal-economische omstandigheden in Dubbeldam.

Tarief A is afhankelijk van het aantal kamers van het huis. Voor een woning met één kamer betaalt de bewoner *f* 13 per jaar, voor elke kamer meer *f* 3 per jaar extra. Het sociale aspect wordt eveneens door de Raad meegenomen bij het verdelen van de lasten. Voor arbeiderswoningen zal namelijk een tarief gelden van minstens *f* 0,25 per week. Vervolgens worden de volgende jaartarieven in de vorm van een vast recht berekend:

voor een badtoestel *f* 7,50 per jaar, voor een watercloset *f* 4, voor een paard bestemd voor luxe- of gemengd gebruik *f* 3, voor elk ander paard *f* 2, voor een rund of stuk hoornvee *f* 2, voor een tweewielig rijtuig *f* 2, voor een vierwielig rijtuig *f* 3, voor een automobiel *f* 6 en voor een garage *f* 3.

In 1916 verkeert het dorp nog duidelijk in het tijdperk van de propere Nederlander die naast het lappen van de ramen de gevel schoonspuit en zijn straatje boent. *‘Voor het besproeien van gevels met de daaraan grenzende straat, zoo de besproeiing direct plaats heeft door middel van slangen, buizen, kranen of dergelijke, wordt gerekend f 7,50 per jaar voor hoogstens 10 m gevelbreedte en voor iedere meter meerdere breedte f 0,50 per meter per jaar.’* Voor het besproeien van open plaatsen, tuinen en grasvelden is het tarief naar de oppervlakte. Bij een groter oppervlak dan 700 m² kan een watermeter worden gebruikt.

Tarief B is uitsluitend bestemd voor waterafname via watermeters. Het is een gestafeld tarief dat loopt van *f* 0,20 per m³ per jaar tot 7 ct bij een jaarverbruik van 750 m³. Daar boven geldt een apart contract (SAD 489-11528).

In december 1916 worden de tarieven vastgesteld voor de woningen gelegen aan de Heereweg, de Reeweg tot de watertoren, de Kromme Zandweg en de Noordendijk tot de weg bij Haaswijk. Daarbij geldt een tarief voor gewone arbeiderswoningen van *f* 13 per jaar, arbeiderswoningen met keuken *f* 14 per jaar en voor arbeiderswoningen met keuken en een vertrek *f* 16 per jaar. Een maand later worden de tarieven bepaald voor de behuizingen aan de Dubbeldamse weg vanaf de Kromme Zandweg tot de grens met Dordrecht; de Hoofdstraat, Schoolstraat, Dubbelstraat en de Oudendijk tot de grens met Dordrecht.

Werk in uitvoering

De Raad stelt op 25 maart 1916 vast dat het werk aan de waterleiding niet opschiet. Er is bovendien sprake van een kostenoverschrijding. Tegen een van de aannemers wordt zelfs een deurwaarder ingeschakeld om een snelle levering af te dwingen. Aannemer Stulemeijer is begonnen met de bouw van de watertoren; voor de rein-waterkelder aan de Kop van 't Land is het heiwerk begonnen.

Begin april zal begonnen worden met het leggen van buizen aan de Kop van 't Land. In de Raad wordt opgemerkt dat iedereen op de hoogte moet zijn van de bepaling dat er in de periode oktober-april niet in dijken mag worden gegraven. Het is dus zaak dat er sneller wordt gewerkt.

Eind augustus draagt Dordrecht de waterleidingbuis in de Dubbeldamseweg in de gemeente Dubbeldam – die voor rekening van douarière Repelaer is aangelegd – gratis over aan het dorp. Dordrecht wil dan wel ontslagen worden van de hiervoor jaarlijks aan de ambachtsheer te betalen recognitie van f 21,20. Het leggen van de waterleidingbuizen is dan in een gevorderd stadium, want op 22 en 23 augustus levert het Dordtse waterleidingbedrijf 57 m³ water à f 0,10 per m³ aan de gebr. In 't Veld *'voor het beproeven van de waterleiding'*.

Op 12 oktober 1916 kan de voorzitter van de Waterleidingcommissie de Raad meedelen dat de andere dag het water in de watertoren komt, waarop wethouder Jas te kennen geeft meer geïnteresseerd te zijn in het moment waarop het water de toren verlaat. Dat zal echter nog even duren, want de aansluitingen zullen trajectsgewijs plaatsvinden, daarna komt de persing, waarna bij goedkeuring water kan worden afgegeven aan het aangesloten deel. Eerst zal wel enige tijd gespuid moeten worden om het vuil, vijlsel en andere ingrediënten te verwijderen en om zuiver smakelijk water te kunnen leveren.

Het in gebruik nemen van de waterleiding gebeurt geleidelijk. Boven de eikenhouten toegangsdeur van de watertoren werd een schild aangebracht met de tekst *'Gesticht onder Burgemeester de Roo Anno 1916'*, maar dit opschrift zegt weinig over de datum van de start van de Dubbeldamse waterleiding, want die lag in januari 1917. Dan wordt het bedrijf aarzelend in gang gezet. Op sommige dagen wordt er niet gepompt en het duurt tot in april voor alle motoren, pompen en generatoren in bedrijf zijn. Voor de huizen in het gebied Kop van 't Land t/m de Kromme Zandweg, de Reeweg, Vissersdijk, Krommedijk en Rechte Zandweg gaat het abonnement in op 15 januari; de aansluitingen aan de Dubbeldamse weg, de Kleine Straatjes en de Oudendijk West betalen vanaf 1 februari.

De Waterleidingcommissie krijgt ook te maken met de schaarsteproblemen die de Eerste Wereldoorlog met zich meebrengt. Vanwege de schaarste van olie en kolen moeten de afnemers regelmatig via de krant worden gemaand zuinig te zijn met drinkwater.

Duitse inmenging

In het voorjaar van 1944 eisten de Duitse bezetters de watertoren op om daar een luchtwachtpost in te vestigen teneinde eventuele geallieerde vliegbewegingen zo

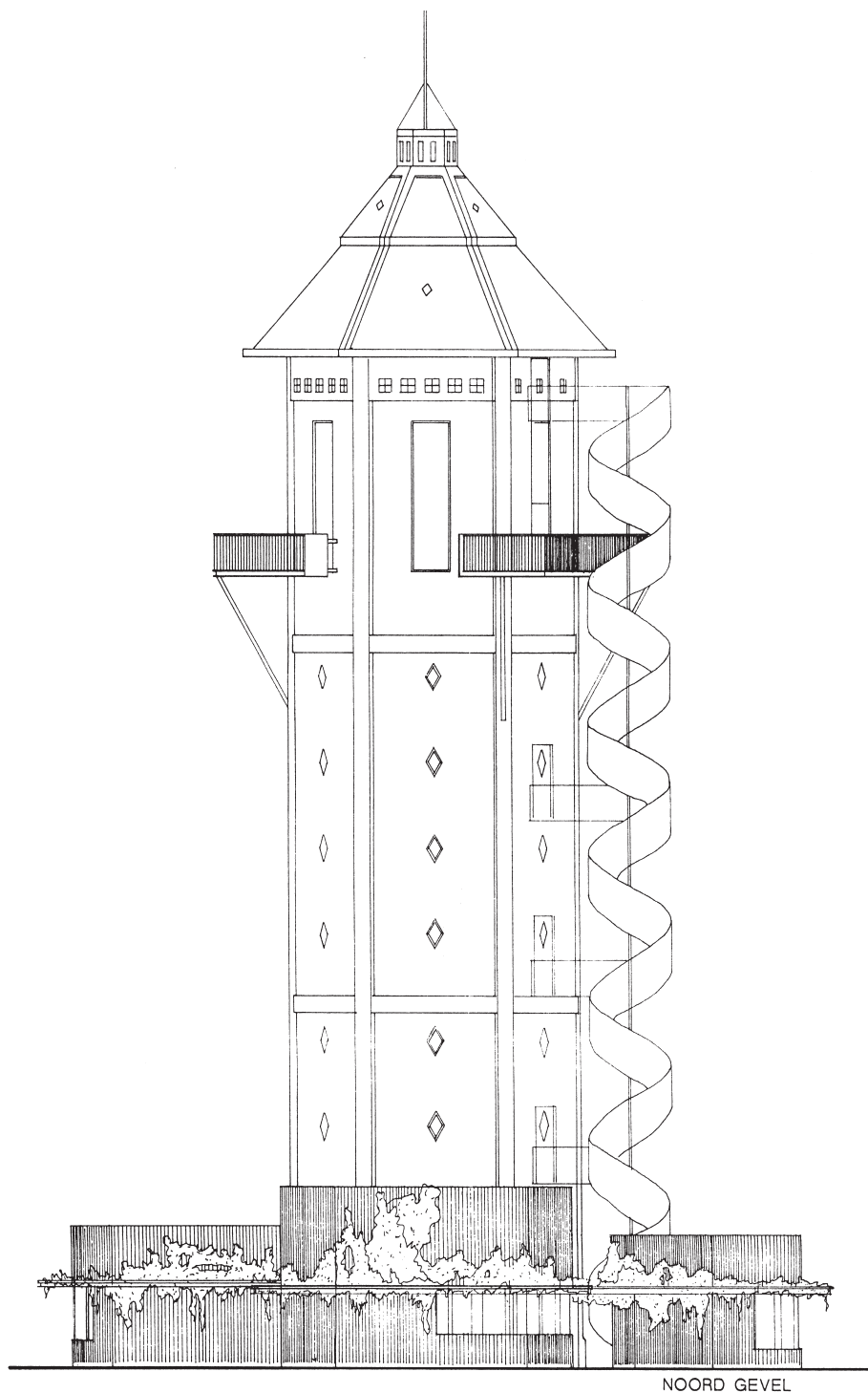
vroeg mogelijk te kunnen waarnemen. De aanwezigheid van Duitse troepen verontrustte onder anderen de inspecteur van het Staatstoezicht op de Volksgezondheid die na een bezoek aan de toren in juni een brief aan B&W stuurde. Hij geeft aanwijzingen over het afdekken van het waterreservoir, omdat anders het gevaar bestaat dat de inhoud van het hoogreservoir wordt verontreinigd. Bovendien dient het reservoir regelmatig te worden bemonsterd.

De Duitse bemoeienis met het Dubbeldamse waterleidingbedrijf beperkte zich niet tot de watertoren, want op 22 februari 1945 bereikte het dorpsbestuur een laconieke briefkaart van de commandant van een Duitse genie-eenheid uit 's-Gravendeel.

Wasserbaupioniertrupp sGravendeel	O.U., den 20. Febr. 1945. GEBOKT	Gemeente DUBBELDAM INGEKOMEN den 22. FEB. 1945 Ja. 26-0
Herrn Buergermeister der Gemeinde Dubbeldam <u>D u b b e l d a m</u>		
<u>Betr.:</u> Trinkwasserversorgung der Gemeinde Dubbeldam.		
Inde naechsten Zeit wird das Gebiet, das innerhalb des Zeedijk liegt geflutet. Da die Trinkwasserversorgungs- anlage fuer Ihre Gemeinde innerhalb dieses Gebietes liegt, ist somit die Versorgung mit Trinkwasser fuer Ihre Gemeinde infrage gestellt. Damit die Gemeinde aber auch in Zukunft mit Trinkwasser versorgt werden kann, stelle ich Ihnen anheim, einen Deich um die betreffende Anlage zu bauen. Dæser Deich muesste aber, um das Werk gut zu schuetzen ca. 1;75 m hoch gebaut werden. Mit der Ueberflutung beginne ich am <u>3. Maerz 1945.</u> Zu diesem Termin muss also der Deich fertiggestellt sein. Eine Terminverlaengerung zu geben, ist mir un- moeglich, auch wenn der Deich noch nicht fertig sein sollte. <i>[Handwritten signature]</i> Uffiz. u. Fuehrer des Wa-Pi-Trupps.		

De Duitsers waarschuwden op zeer korte termijn.

De Dubbeldammers krijgen amper tien dagen de tijd om de vereiste kade van 1,75 m hoog rond het pompstation aan de Heerenweg aan te leggen. Op 3 maart zal het gebied door Duitse genisten onder water worden gezet of de kade nu klaar is of niet. De gemeentebestuurders gaan voortvarend aan de slag. Reeds een dag na de ontvangst van de waarschuwing worden er grondwerkers aan het werk gezet, paarden en materieel gehuurd, paardengeleiders ingezet, materiaal gekocht en later worden er ook nog pompen aangeschaft. De periode waarin werkzaamheden werden verricht om het pompstation te beschermen, omvatte 23 februari tot half juni. De kosten van het een en ander kwamen vanzelfsprekend voor rekening van de Dubbeldammers. In het najaar van 1945 richtten de dorpsbestuurders zich echter tot de

De Toren nieuwe stijl met drie paviljoens in 2001. Architect Sjaak Hofwegen uit Rotterdam bracht aan de buitenzijde diverse veranderingen aan, zoals een brandtrap, een aantal nieuwe vensters en zes balkons.

Inspectie Zuid-Holland van de Dienst landbouwherstel in Den Haag. B&W deden in hun schrijven verslag van het gebeurde: *'in Maart j.l. werd door de Duitse weermacht overgegaan om een gedeelte van den Kop van 't Land onder de gemeente Dubbeldam te inundeeren, waardoor het zich aldaar bevindende pompstation van het gemeentelijk waterleidingbedrijf met de daarbij behorende waterfilters, rein-waterkelders enz. ernstig gevaar liepen vernield te worden.*

Burgemeester en Wethouders voegen er aan toe dat het verzorgingsgebied voor het waterleidingbedrijf ongeveer 5700 ha bedraagt. Als beschermende tegenmaatregel moest er worden overgegaan tot het omkaden van het gehele complex. Het dagelijkse bestuur van Dubbeldam claimt vervolgens de totale kosten – zijnde ongeveer f 6.000 – bij het Rijk; tenslotte waren de maatregelen noodzakelijk en vloeiden zij voort uit Duitse handelingen.

Het einde van het zelfstandige drinkwaternet

Toen in 1970 Dubbeldam bij de gemeente Dordrecht werd gevoegd, nam de stad per 1 juli van dat jaar het Dubbeldamse grondwaterbedrijf over. De bestaande putten werden later geconserveerd om in geval van calamiteiten te kunnen worden benut. Op 30 mei 1972 werd het Dubbeldamse net op het Dordtse aangesloten en werden watertoren en pompstation buiten gebruik gesteld. Het betekende het einde van 55 jaar waterproductie in Dubbeldam, een productie die gestaakt werd, omdat enerzijds het GEB het gehele Eiland van Dordrecht van drinkwater kon voorzien en anderzijds vanwege de bijzonder hoge hardheid van het Dubbeldamse water (Bakker, p. 67). Het drinkwater wordt samengesteld uit oppervlaktewater en grondwater. In 1977 werd het duidelijk dat uit het oogpunt van kwaliteit en veiligheid de voorkeur moest worden gegeven aan diep grondwater boven oevergrondwater en oppervlaktewater. Vanwege het gegeven dat de winbare hoeveelheid diep grondwater in de toekomst onvoldoende zou zijn, werd eveneens gebruikgemaakt van oppervlaktewater. Momenteel zijn er drie wingebieden voor grondwater, te weten aan de Kop van 't Land (het oude Dubbeldamse pompstation doet weer dienst!), in de Biesbosch en in de Zuid-Buitenpolder. Het grondwater wordt gewonnen op een diepte van 100 tot 140 meter en via een kilometerslange pijpleiding naar de zuiveringsinstallatie vervoerd.

Bronnen:

Stadsarchief Dordrecht (SAD) archief 200

Bakker, J.: *'100 jaar water op het Eiland van Dordrecht'*, J. Bakker, Dordrecht 1983

Blokland van-Visser, H.W.G.: *'300 jaar familie Visser (5)'*, in tijdschrift 'Historische vereniging West-Alblasserwaard', 1999, nr. 3

Visser, A.: *'Watertorens in gewapend beton'*, in tijdschrift 'Gewapend beton', nr. 10, Den Haag 1916

Visser, A.: *'Het bouwen van watertorens'*, in tijdschrift 'De Bouwwereld', Amsterdam 1916

Inhoud

Redactioneel	Gerard Gast	1
Bestuursmededeling		2
Vrijwilliger gezocht		2
Oud-Dordrecht op internet	Gerard Gast	3
G.Bonket, een lange loopbaan beloond	Evert van Kammen	4
Agenda 2001		11
Uit Gedenkboek vijftig jaren middelbaar Technisch onderwijs te Dordrecht 1911-1961	P.J. Kistemaker	12
Een echte Dordtenaar in Sliedrecht	Quirine Verwaal en Dirk Beels	15
Excursie naar Leuven	Kitty Römer - Hurkmans	21
Cursus Huizenonderzoek	Emile Havers	23
Dordtse uitgevers- en drukkers- merken (1)	Jan Alleblas	24
De Swarte Galey (2)	Cees Esseboom	31
Restauratie van het huis De Pauw te Dordrecht	W. van den Berg	40
Een verrassende vondst	Jan Koonings	46
Een van onze leden trekt aan de bel	Mevr. H.W.G. van Blokland-Visser	48
Afscheid van een toren, leve de Watertoren!	Cees Esseboom	49
Vereniging Oud-Dordrecht		65
Inhoudsopgave		66
Advertenties		67 en 68